

Δήμητρα Π. ΚΑΡΑΜΠΟΥΛΑ

Principatus et Libertas
Dominatus et Libertas

Η αντίληψη της ελευθερίας στη σχέση πόλεως
και ρωμαϊκού κράτους

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

Η έννοια της *civitas*

ΑΘΗΝΩΝ

Η Ρώμη κατά την περίοδο της διεύθυνσης του πολιτεύματος της δημοκρατίας¹, διατήρησε τη πολιτειακή δομή της *civitas*, δηλ. ενός πολιτειακού μορφώματος, η λειτουργία του οποίου βασιζόταν στους άρχοντες (*magistratus populi romani*)², στη σύγκλητο (*senatus*)³, και στις λαϊκές συνε-

1. Τις απαρχές της ρωμαϊκής Δημοκρατίας σηματοδοτεί η εκθρόνιση του τελευταίου Ετρούσκου βασιλιά της Ρώμης, του Ταρκύνιου του Υπερήφανου (Tarquinius Superbus) το 509 π.Χ., τη δε λήξη της η επικράτηση του Οκταβιανού επί του Μάρκου Αντωνίου κατά τη ναυμαχία του Ακτίου το 31 π.Χ.· βλ. σχετ. Jörg Fündling, "Tarquinius Superbus", *N. Pauly* 12/1, 2002, 33-34· Daniel Strauch, "Aktion", *N. Pauly* 1, 1996, 415-417. Για τη περίοδο της Δημοκρατίας βλ. Walter Eder, "Roma", *N. Pauly* 10, 2001, 1055-1061.

2. *M. Tulli Ciceronis De Legibus*, J. G. F. Powell, Oxford 2006· *Cicero, De Legibus* with an english translation by C. W. Keyes, Cambridge-Massachusetts 1966, 3. 9: ... *Eundem magistratum, ni interfuerint decem anni, ne quis capito; aevitatem annali lege servanto* ...· 3. 8: ... *Regio imperio duo sunt, iique praeuendo, iudicando consulendo, praetores, iudices, consules appellamino· militiae summum ius habento, nemini parento; ollis salus populi suprema lex esto* ..., στο εξής, *Cic., Leg.· I. Lydi, De magistratibus populi Romani libri tres*, R. Wunsch, Leipzig 1903· ανατ. 1967, 31, 5: ... *έν σκότῳ τὸ τῆς ἐλευθερίας ἐξέλαμψεν ὄνομα* ... *ὑπάτους* ...· 32, 15: ... *ἐλευθέρωσε Ῥωμαίους τυραννίδος, ἀρχὴν ἐξευρών παρ' οὐδενὶ τῶν ἐθνῶν γνωριζομένην*, στο εξής, *Lydi, De mag.· Polybius Historiae I (I-III)*, Th. Büettner-Wobst, Stuttgart 1962, 1. 52. 5: ... *στρατηγοὺς ὑπάτους καταστήσαντες* ..., στο εξής, *Polyb. Hist.*

3. *Cic., Leg.*, 3. 9: ... *Imperia, potestates, legationes, quom senatus creverit populusve iusserit* ...·

λεύσεις (*comitia*)⁴. Στο ευρύτερο δικαιοπολιτειακό πλαίσιο της ρωμαϊκής δημοκρατίας η έννοια της *civitas* περιελάμβανε αφενός μεν το σύνολο των πολιτών, αφετέρου δε τη νομική θέση του *civis*, δηλ. το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη⁵. Τέλος ο όρος αυτός προσδιόριζε την επικράτεια της πόλης⁶, δηλ. το γεωγραφικό χώρο καθώς και τον τόπο, όπου κατοικούσε το μεγαλύτερο μέρος των πολιτών. Ο Γέλλιος⁷ αναφέρει και τις τρεις αυτές έννοιες. Η επικρατέστερη ωστόσο έννοια της *civitas*, όπως προκύπτει και από τον Ισίδωρο⁸, ήταν η πρώτη, δηλ. η *civitas* ως οργανωμένο σύνολο πολιτών, ως *res publica*. Στο πλαίσιο αυτό, επειδή στη φύση της *civitas* ανήκει η εδαφικά περιορισμένη και οριοθετημένη έκταση, η οποία παρέχει στους πολίτες τη δυνατότητα να συμμετέχουν στην πολιτική ζωή απολαμβάνοντας σχετική αυτονομία (*suis legibus uti*)⁹, η έννοια της *civitas* αποκτά περιεχόμενο από την περίοδο της εκδίωξης των βασιλέων (509 π.Χ.) έως και την αρχή

3. 28: ... *cum potestas in populo, auctoritas in senatus sit* ... βλ. σχετ. με την εξέλιξη της συγ- κλήτου W. Kierdorf, "Senatus", *N. Pauly* 11, 2001, 400-405.

4. Βλ. σχετ. με την εξέλιξη της *comitia curiata, centuriata, tributa* C. Gizewski, "Comitia", *N. Pauly* 3, 1997, 94-98.

5. Cicero, *Pro Archia poeta* with an english translation by N. H. Watts, Cambridge-Massachusetts 1961, 11: ... *sed quoniam census non iis civitatis confirmat* ... Gai *Institutionum comm.* IV (Fira II 3-192), I. 162, στο εξής, *Gai., Inst.*

6. D. 50. 16. 239. 8: ... *territorium est universitas agrorum intra fines cuiusque civitatis: quod adeo dictum quidam aiunt, quod magistratus eius loci intra eos fines terrendi, id est summovendi ius habent*.

7. A. Gelii, *Noctes Atticae* I, II, P. K. Marshall, Oxford 1968· ανατ. 1990, 18. 7. 5: ... *civitatem [sc dici] et pro loco et oppido et pro iure quoque omnium et pro hominum multitudine*.

8. Isidorus Hispalensis, *Etymologiarum sive Originum Libri XX*, W. M. Lindsay, Oxford 1911· PL 82 15, 2, 1: ... *Civitas est hominum multitudo societas vinculo adunata, dicta a civibus, id est ab ipsis incolis urbis* ... *Nam urbs ipsa moenia sunt, civitas autem non saxa, sed habitores vocantur* ..., στο εξής, *Isid., Orig. (Etymologiae)*.

9. D. 1. 1. 9: ... *jus proprium civitatis* ... Βλ. Pliny, *Natural History* II (III-VII) with an english translation by H. Rackham, Cambridge-Massachusetts 1961, VI 11: ... *Trapezus liberum* ..., στο εξής, *Plin., Nat.*· Ως προς τα δικαιώματα των ελεύθερων πόλεων SIG³ 785 [=E-J]² 317, SHERK 70]: ... *ὅπως νόμοις τε καὶ ἔθεσιν καὶ δικαίοις χρῶνται, ἃ ἔσχον ὅτε τῇ Ῥωμαίων φιλίας προσήλθον*· βλ. γενικότερα για τις διάφορες *civitates*, *oppida* ή *nationes* Plin., *Nat.*, 3. 18: ... *accedunt insulae quarum mentione seposita civitates provincia ipsa praeter contributas aliis CCXCIII continet oppida CLXXXIX, in iis coloniis XII, oppida civium Romanorum XIII, Latinorum veterum XVIII, foederatum unum, stipendiaria CXXXV* ...· προβλ. 5. 29: ... *in his colonias sex ... oppida civium Romanorum ... oppidum latinum ... oppidum stipendiarium ... oppida libera ... ex reliquo numero non civitates tantum sed pleraeque etiam nationes iure dici possunt*. Βλ. σχετ. με την έννοια της *civitas*, E. Kornemann, "Civitas", *RE Sup.* I, 1903, 300-317, ειδικότερα 300, στο εξής Kornemann, *Civitas*· βλ. σχετ. με τους όρους *civitas* και *oppidum* D. Detlefsen, "Die Geographi der tarraconensischen Provinz bei Plinius N. H. III. 18-30. 76-79 IV 110-120", *Philologus* XXXII, 1872, 600-668, ειδικότερα 604.

της Ηγεμονίας, επί μονοκρατορίας δηλ. του Οκταβιανού-Αυγούστου¹⁰, όταν επήλθε η πρώτη σύγκρουση του ηγεμόνα (*princeps*) με τη ρωμαϊκή δημοκρατία (*res publica*).

civitas-imperium

Με τον Οκταβιανό¹¹ και συνταγματικά πλέον η Ρώμη εδραιώνει τον τύπο της πολιτείας, τον οποίο πρακτικά είχε ήδη αποκτήσει επί Δημοκρατίας το *Imperium*: δήμοι ωστόσο συμμαχίες και συνασπισμοί απετέλεσαν έκφραση της προσπάθειας να διατηρήσει το χαρακτήρα της *civitas*. Από τον 2ο μ.Χ. αιώνα οι *coloniae* (αποικίες) και τα *municipia* (κοινοότητες), δηλ. τα *oppida*¹² τείνουν να εξαλειφθούν κυρίως στην Ιταλία¹³ καθώς η καθιέρωση της *civitas* επιταχύνει τη διαδικασία της άρσης των διαφοροποιήσεων. Στις αρχές πλέον του 3ου μ.Χ. αιώνα μετά την έκδοση της *constitutio Antoniniana* η επιγραφή του Μιλάνου CIL V 5889 αναφέρεται σε *splendidissimae civitates Italiae*¹⁴. Η Ρώμη εξελίσσεται σε *communis patria* όλων των κατοίκων της αυτοκρατορίας¹⁵, ενώ τα τελευταία υπολείμματα εθνικών κοινοτήτων στην Γαλατία εξαλείφονται τον 3ο μ.Χ. αιώνα¹⁶. Επομένως η *civitas*, ως τεχνικός όρος, αν και χρησιμοποιήθηκε πρωταρχικά για το χαρακτηρισμό του ρωμαϊκού κράτους, συμπεριέλαβε την έννοια όχι μόνον των ρωμαϊκών, αλλά και

10. *Cornelii Taciti Historiarum libri*, C. D. Fisher, Oxford 2008, I 84. 28: ... *et a regibus usque ad principes continuum et immortalem* ... Tacitus, *the Histories* I (I-III), with an english translation by J. Jackson, Cambridge-Massachusetts 1962, στο εξής, *Tac., Hist.*

11. *Res gestae divi Augusti*, H. Volkmann, Berlin 1964, 34, 1, στο εξής, *Res gest.*· *Ovid's fasti* with an english translation by Sir J. G. Frazer, Cambridge-Massachusetts 1959, 1, 589: ... *redditaque est omnis populo provincia nostro* ..., στο εξής, *Ovid.*· *S. Velleius Paterculus, Histoire romaine*, J. Hellegouarch, Paris 1982, (*Les Belles Lettres*), 2, 89, 1, στο εξής, *Vell.*· *Dio's Roman History* with an english translation by E. Cary on the basis of the version of H. Baldwin in nine volumes, Cambridge-Massachusetts 1954-1961, 53. 4. 3· 5. 4· 9. 6, στο εξής, *Dio Cass.*· πρβλ. *Cornelius Tacitus, Annalen*, E. Koestermann, I (1-3) Heidelberg 1963, II (4-6) Heidelberg 1965, III (11-13) Heidelberg 1967, IV (14-16) Heidelberg 1968, 3. 28. 2: ... *deditque iura* ..., στο εξής *Tac., Ann.*

12. D. 50. 16. 239. 7. Ως *oppida* χαρακτηρίζονταν οι *coloniae* και τα *municipia civium Romanorum*· βλ. σχετ. Th. Mommsen, *Römisches Staatsrecht*, III, I, Leipzig 1888· ανατ. Graz 1952, 791, στο εξής, Mommsen, *R.St.* III, 1.

13. *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin 1863, XI 405 (169)· VI 1449· X 5917 από την περίοδο του Κόμμοδου· IX 2354 και 3160 από τον 2ο αιώνα. 2165 από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου· πρβλ. II 4114 από το τέλος του 2ου αιώνα, στο εξής CIL· βλ. Kornemann, *Civitas*, 302.

14. Βλ. Kornemann, *Civitas*, 303.

15. D. 50. 1. 33.

16. Βλ. Kornemann, *Civitas*, 303.

των μη ρωμαϊκών κοινοτήτων, των εθνών (*gentes*)¹⁷, όπως και των ελληνικών πόλεων δημοκρατικού πολιτεύματος (*civitates graecae*)¹⁸.

civitas-princeps

Στη Ρώμη, κατά την δημοκρατική περίοδο, την *cura rei publicae* ασκεί ο *populus* στο πλαίσιο λαϊκών συνελεύσεων των *comitia*, περί τα τέλη της ιδίας περιόδου όμως εξαιτίας της πλήρους παρακμής των λαϊκών συνελεύσεων το προνόμιο αυτό περιέρχεται στη σύγκλητο¹⁹ με σκοπό στο πλαίσιο της νομοθετικής αρμοδιότητάς της τη σωτηρία της πολιτείας (*salus populi*²⁰, *salus civitatis*²¹, *salus publica*²²). Οι διαμορφωθείσες όμως μετά την πολιτική κρίση των Γράκχων²³ πολιτικές περιστάσεις λόγω της ευρείας αναστολής των θεσμικών λειτουργιών της κρατικής εξουσίας με την απροκάλυπτη ανάληψή της από τους ηγέτες των μεγάλων στρατιών, εξελίχθηκαν πιεστικές προς την ανάθεση της *cura* σε έναν και μόνον ηγεμόνα²⁴ εξέχουσας *auctoritas*²⁵, αναγνωρισμένου από το σώμα των πολιτών ως ηθικά και πνευματικά καλύτερου²⁶: *Exim continua per viginti annos discordia, non mos non ius; deterrima quaeque impune ac multa honesta exitio fuere*²⁷ διατυπώνει ο Τά-

17. CIL V 7231· V 7817· V 1839, στο ζεύγ. CIL· βλ. Kornemann, *Civitas*, 300.

18. D. 1. 2. 2. 4· CIL X 512: *Dico Iulio civitas Zmyrnaeorum*· III 6687: *civitas Aramania* από την εποχή του Αυγούστου· 7089=398: *civitas Pergamienorum* από την εποχή του Τιβερίου· 6809: *civitas Alexandria* από το πρώτο μισό του 1ου αιώνα. Στις δίγλωσσες επιγραφές III 762. 7084 εμφανίζεται ο όρος *civitas* μαζί με τον όρο πόλις ebd. 402 δήμος.

19. D. 1. 2. 2. 9: ... *Deinde quia difficile plebs convenire coepit, populus certe multo difficilior in tanta turba hominum, necessitas ipsa curam rei publicae ad senatum deduxit: ita coepit senatus se interponere et quidquid constituisset observabatur, idque ius appellabatur senatus consultum* ...

20. Cic., *Leg.*, 3. 8: ... *salus populi suprema lex esto* ...

21. Μ. Τυλλίου Κικέρωνα, *Περί Πολιτείας Βιβλία έξι*, Εισαγωγή-Κείμενο-Μετάφραση-Σχόλια, Ιωάννης Ντελγιγιάννης, Αθήνα 2015, 1. 51, 6. 12, στο εξής, Cic., *Rep.*

22. Cicero, *Pro T. Annio Milone* with an english translation by N. H. Watts, Cambridge-Massachusetts 1964, 1. 1: ... *T. Annius ipse magis de rei publicae salute quam de sua perturbetur* ...

23. Cic., *Leg.*, 3. 24: ... *quin ipsum Ti. Gracchum non solum neglectus, sed etiam sublatus intercessor evertit, quid enim illum aliud perculit, nisi quod potestatem intercedenti collegae abrogavit* ...

24. Cic., *Rep.* 1. 69· Dio Cass., 53. 11. 4: ... *διεβόων πολλά δὲ καὶ μετὰ τοῦτο, μοναρχεῖσθαι τε δεόμενοι καὶ πάντα τὰ ἐς τοῦτο φέροντα ἐπιλέγοντες, μέχρις οὗ κατηνάγκασαν αὐτὸν αὐταρχῆσαι* ...· D. 1. 2. 2. 11: ... *ut necesse esset rei publicae per unum consuli ... igitur constituto principe datum est ei ius, ut quod constituisset, ratum esset* ...· βλ. A. Von Premerstein, *Vom Werden und Wesen des Prinzipats*, München 1937, 117, στο εξής, Premerstein.

25. Cic., *Rep.*, 2. 55. 57· βλ. A. Magdelain, *Auctoritas Principis*, Paris 1947.

26. Cic., *Rep.*, 1. 51: ... *non solum ut summi virtute et animo praeessent inbecillioribus, sed ut hi etiam parere summis vellent* ... (έτσι ώστε όχι μόνον οί εξέχοντες στήν ἀρετή καὶ στήν ἱκανότητα νὰ ὑπερέχουν τῶν πιὸ ἀνίσχυρων, ἀλλὰ καὶ οί ἀνίσχυροι νὰ προτιμοῦν νὰ ὑπακούουν στοὺς ἰσχυρότερους).

27. Tac., *Ann.*, 3. 28. 1.

κιτος και αναφέρεται στην περίοδο που καταλύθηκε το κλασικό, δομημένο στο δημόσιο δίκαιο (*ius*) και τα ήθη (*mores*), πολιτειακό πρότυπο της *res publica* που ενθουσιούνταν και στο οποίο ανέτρεχε νοσταλγικά ο Κικέρων²⁸. Η διαμόρφωση του καθεστώτος επί Ηγεμονίας ολοκληρώθηκε με βραδύ ρυθμό κατά τις επόμενες δεκαετίες που ακολούθησαν την πολιτική πράξη της 13^{ης} Ιανουαρίου του έτους 27 π.Χ., σύμφωνα με την οποία ο Οκταβιανός κατέθεσε τις έκτακτες εξουσίες που του είχαν απονεμηθεί κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων ενώπιον της συγκλήτου²⁹ δηλώνοντας ότι εφεξής παραμένει απλώς πολίτης και συγκλητικός³⁰. Έκτοτε, και καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου της Ηγεμονίας ο τύπος της πολιτείας υπήρξε δημοκρατικός επειδή δεν υπήρχε δυναστικά νομιμοποιημένος μονάρχης· η μορφή της διακυβέρνησης όμως ήταν η μονοκρατορία³¹, καθώς ο ηγεμόνας (*princeps*), και όχι η σύγκλητος, ως εκπρόσωπος της αριστοκρατίας, ασκούσε την εξουσία³². Στο πλαίσιο αυτό, προκειμένου η θέση του ως πρώτου πολίτη να είναι νόμιμη και οργανική στο πολιτειακό σύστημα της δημοκρατίας όφειλε ο ηγεμόνας (*princeps*)³³ να κυριαρχεί προνοώντας για τη γενική ευημερία των πολιτών με την ελεύθερη και συνεχή συνεργασία της συγκλήτου και των λαϊκών συνελεύσεων. Διότι, για εκείνο τὸν ὑπέρτατο θεὸ ὁ ὁποῖος κυβερνάει ὅλο τὸ σῶμα δὲν ὑπάρχει τίποτα, ἀπ' αὐτὰ τουλάχιστον πὺ συμβαίνουν στὴ γῆ, πλὴ ἐνάρεστο ἀπὸ τὶς κοινωνίες καὶ τὶς συνθεροῦσαι τῶν ἀνθρώπων πρὸ συγκροτοῦνται μετὰ τὸ δίκαιο καὶ οἱ ὁποῖες ἀποκαλοῦνται πολιτεῖες (*civitates*)³⁴. Σημεῖο αναφοράς επομένως της *civitas* αποτελεί η ἔννοια τοῦ *coetus hominum iure sociatus*. Η

28. Cic., Rep., 1. 3: ... bene constitutae civitati publico iure et moribus ... (πολιτεία καλῶς ὁργανωμένη μετὰ δημόσιο δίκαιο καὶ ἥθη) ... Cic., Leg., 2. 23: ... in more maiorum, qui tum ut lex valebat ...

29. Res gest., 34, 1: ... εἰς τὴν τῆς συγκλήτου καὶ τοῦ δήμου τῶν Ῥωμαίων μετήνεγκα κυριῆαν ... · Ovid., 1, 589: ... redditaque est omnis populo provincia nostro ... Vell. 2, 89, 1.

30. Dio Cass., 53. 4. 3: ... ἀλλ' ἀφίημι τὴν ἀρχὴν ἅπασαν καὶ ἀποδίδωμι ὑμῖν πάντα ἀπλῶς, τὰ ὅπλα, τοὺς νόμους, τὰ ἔθνη· 53. 5. 4· 53. 9. 6· πρβλ. Tac., Ann., 3. 28. 2: ... deditque iura ...

31. The Geography of Strabo in eight volumes with an english translation by H. L. Jones, Cambridge-Massachusetts 1959, 17 840 c: ... ἡ πατρίς ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὴν προστασίαν τῆς ἡγεμονίας καὶ πολέμου καὶ εἰρήνης κατέστη κύριος διὰ βίου.

32. Tac., Ann., 1. 2. 1: ... insurgere paulatim, munia senatus, magistratuum, legum in se trahere, nullo adversante ...

33. Cic., Rep., 2. 51: ... bonus et sapiens et peritus utilitatis dignitatisque civilis, quasi tutor et procurator rei publicae: sic enim appelletur, quicumque erit rector et gubernator rei civitatis ... (καλὸ καὶ σοφὸ καὶ ἔμπειρο στὴ διαχείριση τῶν ἐνδιαφερόντων καὶ τοῦ κύρους τῆς πολιτείας, κάτι σὰν φύλακα καὶ ἐπόπτη τῆς πολιτείας).

34. Cic., Rep., 6. 13: ... nihil est enim illi principi deo ... acceptius quam concilia coetusque hominum iure sociati, quae civitates appellantur ...

άποψη της κοινωνίας δικαίου τονίζεται ιδιαιτέρως και στο απόσπασμα *Cic. Rep. 1. 49*, όπου οι αντιπρόσωποι της δημοκρατίας ασκούν πολεμική κατά της αριστοκρατίας και της μοναρχίας διότι στα πολιτεύματα αυτά δεν πραγματώνεται η ισότητα λέγοντας ότι, *οφείλουν νὰ εἶναι ἴσα τὰ μεταξὺ τοὺς δικαιώματα αὐτῶν οἱ ὅποιοι εἶναι πολῖτες στὴν ἴδια πολιτεία. Διότι τὶ εἶναι μία πολιτεία ἂν ὅχι μία κοινωνία δικαιοσύνης*³⁵.

civitas-populus-res publica

Όπως στον ορισμό της *civitas* έτσι και στον ορισμό της *res publica*³⁶ σημείο αναφοράς αποτελεί η ταυτοποίηση του κράτους με τους πολίτες³⁷, αλλά και το δίκαιο ως παράγοντας κοινωνικής συνοχής³⁸, στις έννοιες δε του *consentire* και του *communire* ανευρίσκονται οι *causae*, οι οποίες εμφανίζουν έναν *coetus hominum* όχι ως *grex*, αλλά ως *populus*, ως φορέα του *imperium* και εντολέα στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium*. Στον παραπάνω ορισμό η έννοια του *populus* αφορά στον υποκειμενικό χαρακτήρα της πολιτείας³⁹, δηλαδή το σύνολο των πολιτών, ενώ η έννοια του *res* τον αφηρημένο χαρακτήρα της, δηλαδή το σύνολο των κτήσεων, δικαιωμάτων και συμφερόντων του ρωμαϊκού κράτους. Ο *populus*, ο οποίος κατοικεί στην *urbs*⁴⁰, αποτελεί, όπως

35. *Cic., Rep., 1. 49: ... iura certe paria debent esse eorum inter se, qui sunt cives in eadem re publica. Quid est enim civitas, nisi iuris societas?*

36. *Cic., Rep., 1. 39: ... Est igitur, inquit Africanus, res publica res populi; populus autem non omnis hominum coetus quoquo modo congregatus, sed coetus multitudinis iuris consensu et utilitatis communione sociatus...* (ή πολιτεία λοιπόν είναι ή κυριότητα του λαού· λαός όμως δεν είναι κάθε συνάθροιση ανθρώπων συναγμένη με οποιοδήποτε τρόπο, αλλά συνάθροιση ενός πλήθους ανθρώπων που συνδέονται μεταξύ τους από τη συμφωνία τους προς το δίκαιο και από τη συμμετοχή τους στο κοινό καλό).

37. *Cic., Rep., 1. 41: ... omnis ergo populus, qui est talis coetus multitudinis, qualem exposui, omnis civitas, quae est constitutio populi...; omnis res publica, quae, ut dixi, populi res est...* (κάθε λοιπόν λαός ο οποίος είναι τέτοιας φύσεως συνάθροιση πλήθους όπως τη περιέγραφα, κάθε κοινωνία ή οποία είναι οργάνωση ενός λαού, κάθε πολιτεία ή οποία όπως είπα είναι κυριότητα του λαού) ... πρβλ. *Isid. Orig. (Etymologiae) PL 82 15, 2, 1*.

38. Στον *iuris consensus* θεμελιώνεται η *iustitia*· βλ. *M. Tulli Ciceronis Scripta quae manserunt omnia Fasc. 2 Rhetorici libri duo qui vocantur de inventione*, E. Stroebel, Stuttgart 1977· *Cicero, De Inventione with an english translation by H. M. Hubbell*, Cambridge-Massachusetts 1960, 2. 53. 160: ... *iustitia est habitus animi, communi utilitate conservata*, στο εξής, *Cic., Inv.: Cic., Rep., 1. 49: ... quid est enim civitas nisi iuris societas?* (Διότι τὶ εἶναι μία πολιτεία ἂν ὅχι μία κοινωνία δικαιοσύνης)· βλ. R. Stark, "Ciceros Staatsdefinition", *La Nouvelle Clio* 6, 1954, 56-69· βλ. επίσης P. L. Schmidt, "Ciceros de re publica", *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt (ANRW) I 4*, Berlin 1972, 262-333.

39. Βλ. W. Suerbaum, *Von antiken zum frühmittelalterlichen Staatsbegriff*, Münster 1977, 3, στο εξής, *Suerbaum*.

40. *D. 50. 16. 239. 6*.

και η *civitas*, την υποκειμενικοποιημένη παράσταση της ρωμαϊκής πολιτείας σε αντίθεση με τη *res publica* η οποία αποτελεί την αντικειμενικοποιημένη της παράσταση⁴¹. Μάλιστα ο επίσημος χαρακτηρισμός του ρωμαϊκού κράτους δεν είναι *res publica*, αλλά *populus romanus*⁴². Επομένως, αν και ο όρος *res* στον ορισμό της *res publica* έχει ιδιαίτερο βάρος στον Κικέρωνα, η πολιτική αντίληψη του ρωμαϊκού κράτους έχει την απαρχή της στο λαό⁴³, δηλαδή τον *populus*. Με βάση τα παραπάνω, το ρωμαϊκό κράτος είναι ο ρωμαϊκός λαός⁴⁴, το σύνολο δηλαδή των πολιτών, οι οποίοι έχουν δικαίωμα ψήφου στις συνελεύσεις. Ως φορέας μάλιστα του *imperium* και εντολέας στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium* αναφέρεται ο *senatus populusque romanus*⁴⁵. Στο πλαίσιο αυτό ο ορισμός της *civitas* ως *consitutio populi*, ως πολιτείας ή όποια είναι οργάνωση ενός λαού⁴⁶ παγιώνει ουσιαστικά τη πρακτική ταύτιση των όρων *civitas* και *res publica*, όπως χρησιμοποιούνται γενικότερα στο έργο του Κικέρωνα⁴⁷. Στο απόσπασμα όμως *Cic. Rep. 1. 49* αναδεικνύεται η πεμπτούσια της *civitas* ως *cives in eadem re publica* (πολίτες στην ίδια πολιτεία).

Ο Κικέρων, με τον όρο *status rei publicae* περιγράφει τους τρεις τύπους

41. Βλ. Suerbaum, 66 έπ.

42. Βλ. E. Meyer, *Römischer Staat und Staatsgedanke*, Zürich 1948, 250 έπ., στο εξής, Meyer, *Staatsgedanke*.

43. Σύμφωνα με τον Mommsen, *R. St.*, III 1, 3 ο *populus* είναι το κράτος θεμελιωμένο στην εθνική συνοχή των ατόμων. Η παραπάνω ερμηνεία του Mommsen δεν ευσταθεί διότι στον ορισμό της *res publica* και κατ' επέκταση στον ορισμό του *populus* το εθνικό στοιχείο δεν παίζει κανένα ρόλο. Ορθά επισημαίνει ο U. Lübtow, *Das römische Volk. Sein Staat und sein Recht*, Frankfurt a.M. 1955, 477, στο εξής, Lübtow, ότι στον ορισμό του Κικέρωνα για το κράτος, αν και η έννοια της κοινής προέλευσης, της φυλετικής καταγωγής δεν ήταν άγνωστη: Cicero, *The Verrine Orations* II (III, IV, V) with an english translation by L. H. Greenwood, Cambridge–Massachusetts 1960, 2. 5. 172: ... *Nam civium Romanorum omnium sanguis coniunctus existimandus est* ... σημαίνουν στοιχείο δεν είναι το εθνικό αλλά το πολιτικό.

44. Σύμφωνα με τον H. Siber, *Römisches Verfassungsrecht in geschichtlicher Entwicklung*, Lahr 1952, 10· πρβλ. W. Kunkel, *Römische Rechtsgeschichte*, Köln–Graz 1956, 19, σύμφωνα με τον οποίο, ο όρος *populus romanus* περιέγραφε το ρωμαϊκό κράτος καθ' όλη τη διάρκεια της δημοκρατικής περιόδου.

45. Polyb. *Hist.*, II (IV–VIII), 6, 16, 1: ... Ἡ γε μὴν σύγκλητος πάλιν, ἡ τηλικαύτη ἔχουσα δύναμιν, πρῶτον μὲν τοῖς κοινοῖς πράγμασιν ἀναγκάζεται προσέχειν τοῖς πολλοῖς καὶ στοχάζεσθαι τοῦ δήμου ...

46. Cic. *Rep.* 1. 41: ... *civitas, quae est constitutio populi* ... (κάθε πολιτεία ή όποια είναι οργάνωση ενός λαού).

47. Βλ. Cic. *Rep.* 262, 41. 24–25 (Σχόλια): “Ο ορισμός της *civitas* ως *consitutio populi*, δηλ. ως της οργάνωσης ενός λαού με συγκεκριμένους και προκαθορισμένους πολιτικούς θεσμούς, με το δίκαιο και τη θρησκεία, είναι αυτός που παγιώνει ουσιαστικά τη πρακτική ταύτιση των όρων *civitas* και *res publica* όπως χρησιμοποιούνται γενικότερα στο έργο του Κικέρωνα, χωρίς διάκριση και ουσιαστική διαφορά, και όχι με τον στενό ορισμό του *res publica* όπως στο 1.39. Στο 6. 13 ο Κικέρων κάνει αυτόν τον συνδυασμό σαφή για τις *civitates*”.

πολιτείας, τη βασιλεία, την αριστοκρατία και τη δημοκρατία⁴⁸: ... *statu esse optimo constitutam rem publicam, quae ex tribus generibus, illis, regali et optumati et populari, confusa modice nec puniendo* Παρόμοιοι όροι με τον όρο *status rei publicae* όπως *genera rei publicae, modus rerum publicarum, forma rei publicae, constitutio rei publicae*, αλλά και *status civitatis, genus genera civitatis, forma civitatis* αναφέρονται επίσης στους παραπάνω τύπους πολιτεύματων αναδεικνύοντας έτσι την εννοιολογική ταύτιση των όρων *res publica-civitas*⁴⁹.

civitas popularis-civitas regalis

Ο Κικέρων δεν θέτει υπό αμφισβήτηση την ύπαρξη μίας ελεύθερης δημοκρατικής πολιτείας, η υπόσταση της οποίας έγκειται στο συναγωνισμό μεταξύ των πολιτών ως προς τις προσφορές και τις υπηρεσίες τους στη ρωμαϊκή πολιτεία⁵⁰. Άλλωστε στις αγαθές αυτές πράξεις και ενέργειες των πολιτών, στην εκπλήρωση δηλαδή καθηκόντων που γνώμονα έχουν το ηθικώς καλό (*summum bonum*)⁵¹, έγκειται ο ηθικός ορισμός της πολιτείας⁵². Όπως όμως ο Κικέρων αναφέρεται σε μία *popularis res publica*⁵³ ή *civitas popularis*, δημοκρατική δηλ. πολιτεία, στην οποία τὰ πάντα ανήκουν στον λαό⁵⁴ κατά παρόμοιο τρόπο αναφέρεται και σε μία *regalis res publica*, μοναρχική πολιτεία αυτή καθ' εαυτή ως έννοια⁵⁵ ή χρησιμοποιεί αποστροφές όπως *totum genus hoc regiae civitatis*⁵⁶ ή *regale genus civitatis*⁵⁷. Ο Κικέρων,

48. Cic. Rep. 2. 41· Nonii Marcelli, *De compendiosa doctrina*, librosXX, W. M. Lindsay I-II, Hildesheim 1964, 342. 39, στο εξής Nonius· βλ. σχετ. Cic. Rep., 35 (Εισαγωγή): “Ως μάρτυρας απολεσθέντων τμημάτων του έργου του Κικέρωνα αναφέρεται και ο Ρωμαίος γραμματικός Νόνιος Μάρκελλος (4ος/5ος αι. μ.Χ.)”.

49. Βλ. Suerbaum, 18 σημ. 61.

50. Ως προς την έννοια του *bonus vir* βλ. Cic., Rep., 1. 9, 3. 18, 3. 26-27, 3. 29.

51. Cicero, *De officiis* with an english translation by W. Miller, Cambridge-Massachusetts 1961, 1. 5: ... *Nam qui summum bonum sic instituit, ut nihil habeat cum virtute coniunctum, idque suis commodis, non honestate metitur, hic, si sibi ipse consentiat et non inderdum naturae bonitatae vincatur neque amicitiam colere possit nec iustitiam nec liberalitatem; fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest ...*, στο εξής, Cic., Off.

52. Cic., Off., 1. 4: ... *Nulla enim vitae pars neque publicis neque privatis neque forensibus neque domesticis in rebus ... neque si cum altero contrahas, vacare officio potest, in eoque et colendo sita vitae est honestas omnis et neglegendo turpitudine*· 1. 5: ... *fortis vero dolorem summum malum iudicans aut temperans voluptatem summum bonum statuens esse certe nullo modo potest*.

53. Cic., Rep., 3. 48.

54. Cic., Rep., 1. 42: ... *in qua in populo sunt omnia ...*· βλ. Suerbaum, 35 για την έννοια του *res populi*.

55. Cic., Rep., 3. 47.

56. Cic., Rep., 2. 51.

57. Cic., Rep., 2. 43.

εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά του πολιτεύματος της αριστοκρατίας αλλά και της βασιλείας, ως εναλλακτικών μορφών της *res publica* (ανάλογα με τον εκάστοτε φορέα της εξουσίας) θεωρεί τη βασιλεία ως μία αγαθή μορφή πολιτεύματος⁵⁸, *praeclara constitutio*⁵⁹, όταν νοσταλγικά ανατρέχει στον Ρωμύλο (Romulus), Πομπήλιο (Pompilius) και Τούλιο (Tullius)⁶⁰, τους θεμελιωτές της Ρώμης, των οποίων οι αρετές αποτελούσαν εγγυήσεις για την ευδοκίμηση του κράτους. Αντιθέτως ενθυμούμενος τον Ταρκουίνιο, ο οποίος κατέλυσε το μοναρχικό πολίτευμα καταχρώμενος της εξουσίας του, θεωρεί τη βασιλεία ένα τυραννικό καθεστώς⁶¹. Άλλωστε η βασιλεία διατηρεί τον αληθινό της χαρακτήρα, όταν η ασφάλεια (*salus*)⁶², η ισότητα (*aequabilitas*)⁶³ και η ηρεμία των πολιτών (*otium*)⁶⁴ εξασφαλίζονται από την αδιάλειπτη εξουσία και τη δικαιοσύνη και την όλη σοφία του μονάρχη⁶⁵. Επομένως, εφόσον η *res publica* αντικατοπτρίζει τη φύση και τη βούληση εκείνου που τη διοικεί⁶⁶, η ελευθερία δεν μπορεί να έχει κατάλυμα πουθενά αλλού παρά μόνον στην πολιτεία, στην οποία φορέας της εξουσίας είναι ο λαός (*civitas, popularis res publica*)⁶⁷, ή στην πολιτεία στην οποία φορέας της εξουσίας είναι ένας *rex iustus* (*regalis res publica*)⁶⁸. Στο πλαίσιο αυτό η αιτιολόγηση της ενίσχυσης της βούλησης του ηγεμόνα σε συνδυασμό με τη διατήρηση του παραδοσιακού σχήματος των πολιτειακών κανόνων μπορεί να αναχθεί στην έπιστήμη που ο Πλάτων αξίωνε από τον ιδανικό αρχηγό του κράτους, στην αρχή του έχουσιν ἄρχειν από την εποχή του πολιτικού του Πλάτωνα, αλλά και στην αντίθεση που πρόβαλε ο Αριστοτέλης μεταξύ του τυράννου και του φιλόσοφου βασιλέα στη φιλοσοφική δηλαδή παράδοση, όπως μεταφέρθηκε στη Ρώμη από τον Κικέρωνα.

58. Cic., Rep., 3. 47.

59. Cic., Rep., 1. 54: ... *occurit nomen quasi patrum regis, ut ex se natis ...*, και 2. 53 (Nonius 526. 7.): ... *ita illa praeclara constitutio Romuli cum ducentos annos et viginti fere firma mansisset ...*

60. Cic., Rep., 3. 48.

61. Cic., Rep., 2. 51.

62. Cic., Rep., 1. 1, 1. 51, 1. 63, 2. 43, 2. 59, 3. 34, 6. 29.

63. Cic., Rep., 1., 69, 2. 43

64. Cic., Rep., 1.6, 1.7-8, 1. 52, 1. 63, 2. 26, 2. 43.

65. Cic., Rep., 2. 43.

66. Cic., Rep., 1. 47: ...*et talis est quaequae res publica, qualis eius aut natura aut voluntas qui illam regit ...* (τέτοιας φύσεως είναι κάθε πολιτεία όπως είναι είτε η φύση είτε η βούληση εκείνου που την κυβερνά).

67. Cic., Rep., 1. 47: ... *nulla alia in civitate, nisi in qua populi potestas summa est, ullum domicilium libertas habet ...* (σε καμία άλλη πολιτεία εκτός από αυτή στην οποία η εξουσία του λαού είναι η ύψιστη, δεν έχει κάποιο κατάλυμα ή ελευθερία).

68. Cic. Rep. 1 .64, 2. 43 (*iustitia regis*).

principatus-libertas

Στο γεγονός ότι ο Αύγουστος μετά την παραίτησή του από τις έκτακτες εξουσίες που του είχαν παραχωρηθεί από το δήμο και τη σύγκλητο θέλησε να είναι ο πρώτος πολίτης στο κράτος - όχι κάνοντας χρήση της *potestas*, της ύψιστης εξουσίας η οποία ερχόταν σε αντίθεση με την έννοια της δημοκρατίας, αλλά μέσω της από όλους αναγνωρισμένης αυθεντίας του (*auctoritas*) - για να οδηγήσει την ρωμαίων πολιτεία στη σωτηρία και την ευημερία με την εκούσια συμμετοχή του συνόλου των πολιτών, θα μπορούσε κανείς να εντοπίσει το ιδεολογικό υπόβαθρο του ηγεμόνα, ως πρώτου μεταξύ των πολιτών: *nihilo amplius habui quam ceteri qui mihi quoque in magistratu conlegae fuerunt*⁶⁹. Ο Αύγουστος, ως *curator legum et morum*, ως επιτηρητής ηθών και νόμων⁷⁰, αποκατέστησε πολλά από τα αρχαία ήθη, τα οποία είχαν καταλυθεί. Έτσι τίμησε τους άξιους προκατόχους του⁷¹ και πρόβαλε τον εαυτό του ως πρότυπο για μίμηση στις επόμενες γενεές⁷² όχι μόνον ως *restitutor*⁷³, *conservator rei publicae*⁷⁴ ή *princeps civium*⁷⁵, αλλά και ως *vindex libertatis*⁷⁶. Επειδή κατά τη περίοδο της Ηγεμονίας επιδίωξη των ηγεμόνων είναι η αποκατάσταση της *res publica*, στη φύση της οποίας ανήκει η *libertas*, τίθεται το ερώτημα πώς η ιδέα της ελευθερίας, η οποία διαμορφώθηκε την περίοδο της Δημοκρατίας, μετασχηματίζεται την περίοδο αυτή· πολύ περισσότερο δε, αφού η εξομάλυνση της δημοκρατικής πολιτειακοδικαικής τάξης που επιχείρησε ο Αύγουστος δεν σήμαινε σε καμία περίπτωση την επαναισγώγηση της προγενέστερης πολιτειακής πραγματικότητας. Έκτοτε σύμφωνα με τον Δίωνα Κάσσιο ή μὲν οὖν πολιτεία οὕτω πρὸς τε βέλτιον καὶ τὸ σωτηριωδέστερον μετεκοσμήθη· καὶ γὰρ πού καὶ παντάπασιν ἀδύνατον ἦν δημοκρατουμένους αὐτοὺς σωθῆναι⁷⁷.

Η ελευθερία (*libertas*) που βίωνε ο ρωμαίος πολίτης επί Δημοκρατίας

69. *Res gest.*, 34, 22-23.

70. *Res gest.*, 6.

71. C. Suetonius Tranquillus, *Opera* I, M. Ihm, Leipzig 2003· *Suetonius I* with an english translation by J. C. Rolfe, Cambridge-Massachusetts 1964, *Div. Aug.*, 31. 5: ... *Proximum a dis immortalibus honorem memoriae ducum praestitit, qui imperium p. R. ex minimo maximo reddidissent. Itaque et opera cuiusque manentibus titulis restituit et statuas omnium triumphali effigie in utraque ...*, στο εξής, Suet.

72. *Res gest.*, 8: ... *iam ex nostro saeculo reduxi et ipse multarum rerum exempla imitanda posteris tradidi ...*

73. *Vell.* 2. 89.

74. D. Kienast, *Augustus. Princeps und Monarch*, Darmstadt 1982, 32.

75. *Res gest.*, 7, 2.

76. *Res gest.*, 1. 1: ... *per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in liberatem vindicavi ...*

77. *Dio Cass.*, 53. 19. 1.

δεν ήταν τίποτα άλλο από τη δυνατότητα να συμμετέχει στη πολιτική ζωή εντός ενός πλαισίου που προδιαγραφόταν από πολιτική, θρησκεία και ηθική. Αυτή η μορφή ελευθερίας ωστόσο μετασχηματίζεται κατά την περίοδο της Ηγεμονίας. Η άποψη ότι επί Ηγεμονίας η ρωμαϊκή πολιτεία αποκαταστάθηκε και η ελευθερία επανήλθε βασίσθηκε στο πρώτο απόσπασμα των πεπραγμένων του Αυγούστου. Στο απόσπασμα αυτό αναφέρεται ότι το έτος 44 π.Χ. ο Οκταβιανός Αύγουστος με το στρατό που συγκέντρωσε, στον οποίο συμμετείχαν βετεράνοι του Καίσαρα, απελευθέρωσε τη ρωμαϊκή πολιτεία από τὰς συνομοσαμένους δουλείας (*a dominatione factionis*) κατατροπώνοντας δύο λεγεώνες του Αντωνίου⁷⁸. Με τις ενέργειές του όμως αυτές ο Οκταβιανός δεν επανέφερε την ελευθερία στη ρωμαϊκή πολιτεία, αλλά την απελευθέρωσε από το τυραννικό κόμμα του Μάρκου Αντωνίου⁷⁹. Την εκδίκηση των δολοφόνων του Καίσαρα⁸⁰ δικαιώνει η *pietas* του Οκταβιανού, υιού του Καίσαρα, η οποία διασφαλίζει την *iustitia*. Άλλωστε, σύμφωνα με το δίκαιο που κυρώθηκε από τον Δία, ό,τι αποβλέπει στη σωτηρία της ρωμαϊκής πολιτείας είναι νόμιμο και δίκαιο⁸¹. Στο ίδιο πλαίσιο ο Αύγουστος χαρακτηρίζει στη συνέχεια ωφέλιμες για την πολιτεία⁸² τόσο την άρνησή του να αναλάβει την αυτεξούσια αρχή (*dictatura*), όσο και την ανάληψη από πλευράς του με δικούς του πόρους (*impensa*) και προσωπική του φροντίδα (*cura*) της *civitas impensa*⁸³ κατά την περίοδο της σιτοδείας.

Η άρση των διατάξεων το έτος 28, επί της 6ης υπατείας του Αυγούστου που είχαν επιβληθεί για την κατάσταση αναρχίας της προηγούμενης περιόδου⁸⁴, η πανηγυρική κατάθεση της εξουσίας του το έτος 27 επί της 7ης υπατείας του στη σύγκλητο⁸⁵, -γεγονότα στα οποία γίνεται αναφορά στα πεπραγμένα του Αυγούστου⁸⁶-, όπως και η πιθανή κοπή ενός τετράδραχμου νομίσματος το έτος 28 π.Χ. στην Ανατολή, όπου αναγράφεται *imp. Caesar*

78. *Res gest.*, I. 1: ... *privato consilio et privata impensa comparavi, per quem rem publicam a dominatione factionis oppressam in liberatam vindicavi* ...

79. *Cicero, Philippics* with an english translation by W. C. A. Ker, Cambridge-Massachusetts 1963, 3. 5: ... *qua peste privato consilio rem publicam neque enim fieri potuit aliter Caesar liberavit* ..., στο εξής, *Cic., Phil.*

80. *Res gest.* 12 (Σχόλια).

81. *Cic., Phil.*, 11. 28: ... *Eo, quod Iuppiter ipse sanxit, ut omnia, quae rei publicae salutaria essent, legitima et iusta haberentur* ...

82. Βλ. *Res gest.*, 57.

83. *Res gest.*, 5: ... *metu et periculo praesenti civitatem universam liberarem impensa et cura mea*.

84. *Dio Cass.*, 53. 2· *Tac., Ann.*, 3. 28· βλ. *Res gest.*, 57.

85. *Οσ.*, 1. 589· *Vell.*, 2, 89, 3· *Dio Cass.*, 53. 2. 7· βλ. *Res gest.*, 57.

86. *Res gest.* 34.

*divi f. Cos. VI libertatis populi Romani vindex*⁸⁷, αλλά και η ενσωμάτωση της *tribunicia potestas*⁸⁸ στο πολίτευμα, εξουσίας που ήταν ανέκαθεν συνδυασμένη με την ιδέα της ελευθερίας ενισχύουν την άποψη ότι η ηγεμονία του Αυγούστου δεν προσκρούει ευθέως στην αρχή της *res publica* διότι τυπικά τουλάχιστον επέτρεψε στην ελευθερία να υφίσταται. Σύμφωνα μάλιστα με μαρτυρία του Σουητώνιου, ο διάδοχος του Αυγούστου, ο Τιβέριος (14-37), καυχώμενος συνήθιζε να λέει *in civitate libera linguam mentemque liberas esse debere*⁸⁹, ο δε Σενέκας συντασσόμενος με τη παραπάνω άποψη περί ελευθερίας για την περίοδο του θείου Αυγούστου αναφέρει ότι επί Τιβερίου *tanta autem sub divo Augusto libertas fuit, ut praepotenti tunc M. Agrippae non defuerint qui ignobilitatem exprobrarent*⁹⁰.

Στην πραγματικότητα όμως η Ρώμη δεν είναι πλέον η *res publica*, η οποία διασφαλίζει την ελευθερία⁹¹, το προσφιλέστερο αγαθό για τους ανθρώπους κατά τον Κικέρωνα παρόμοιο με την ειρήνη και την απραγία, δηλ. την ηρεμία στο εσωτερικό⁹². Την αναφορά μάλιστα του Τάκιτου στις ημέρες της *res publica*, τις οποίες ελάχιστοι πρέπει να ενθυμούνταν, καθώς οι γηραιότεροι είχαν γεννηθεί κατά την περίοδο των εμφυλίων πολέμων, οι δε νεώτεροι μετά την νίκη του Ακτίου⁹³ ακολουθεί η διαπίστωση ότι πρόκειται για έναν κόσμο, ο οποίος έχει μεταβληθεί, επειδή έχει απωλέσει τα αρχαία ρωμαϊκά ήθη (*status sit conversus*)⁹⁴. Πίσω επομένως από το φαινομενικό, εικονικό κατ' επιφάνεια συνταγματικό προσώπιο της Ηγεμο-

87. MS I 60, 10 Th. Mommsen, *Res gestae Divi Augusti ex Monumentis Ancyrano et Apolloniensi, with eleven photogravure plates*, Berlin 1865.

88. *Res gest.*, 10: ... *Nomen meum senatus consulto inclusum est in saliare carmen et sacrosanctus in perpetuum ut essem et, quoad viverem, tribunicia potestas mihi esset, per legem sanctum est* ...

89. *Suet.*, *Tib.*, 28.

90. *The elder Seneca* in two volumes with an english translation by M. Winterbottom, I (1-6) Cambridge-Massachusetts 1974, *Contr.*, 2. 4. 13: ... κατά την περίοδο της ηγεμονίας του θείου Αυγούστου επικρατούσε τόση ελευθερία λόγου ώστε παρά το γεγονός ότι ο Αγκρίππας ήταν τόσο ισχυρός δεν έλειψαν οι κριτικές που αφορούσαν στην ταπεινή του καταγωγή ...

91. *Cic.*, *Rep.*, 1. 47: ... *ullum domicilium, libertas habet* ... *Cicero, De lege Agraria* II with an english translation by J. H. Freese Cambridge-Massachusetts 1961, II 102: ... *vos, quorum gratia in suffragiis consistit, libertas in legibus* ..., στο εξής, *Cic.*, *Agr.*

92. *Cic.*, *Agr.*, II 9: ... *Quid tam popolare quam libertas? omnia quae vobis cara atque ampla sunt, in fidem et quodam modo in patrocinium mei consulatus esse collata*

93. *Tac.*, *Ann.*, 1. 3. 7.

94. Η άποψη του Lübtow 236, ότι η Ηγεμονία του Αυγούστου δεν προσκρούει στην έννοια της ελευθερίας επειδή ο Αύγουστος αποκατέστησε τη *res publica* κατά τον Suerbaum, 84 σημ. 33 εναλλάσει το συμπέρασμα με την προϋπόθεση. Η πιο ορθή του απόδοση είναι ότι η ηγεμονία του Αυγούστου δεν προσκρούει ευθέως στην αρχή της *res publica* διότι τυπικά τουλάχιστον επέτρεψε στην ελευθερία να υφίσταται.

νίας υποκρύπτετο πλέον η απόλυτη εξουσία του ηγεμόνα⁹⁵, γεγονός το οποίο ενείχε τον κίνδυνο της τυραννίας. Επί Καλλιγούλα (37-41) μάλιστα, διαδόχου του Τιβερίου παράδειγμα τυραννικής συμπεριφοράς υπήρξε το γεγονός, ότι εξανάγκασε συγκλητικό που του εδόθη χάρη να του φιλήσει τα πόδια εισάγοντας με τον τρόπο αυτό ήθη τυραννικού καθεστώτος, ανάξια ελεύθερης πολιτείας: ... *homo natus in hoc, ut mores liberae civitatis Persica servitute mutaret; invenit aliquid infra genua, quo libertatem detruderet. Non hoc est rem publicam calcare ...*⁹⁶

Οι διαδικασίες αμέσως μετά το θάνατο του Καλλιγούλα για την αποκατάσταση της κοινής ελευθερίας, της *communis libertas*⁹⁷ στην πολιτεία⁹⁸, με την κατάληψη του φόρουμ και του καπιτώλιου από τους υπάτους, τη σύγκλητο και τις *cohortes urbanae*, αποδεικνύουν ότι επί Ηγεμονίας η έννοια της ελευθερίας έγινε δίσημη. Αφενός μεν η έννοια της *libertas* περιγράφει την ελευθερία επί Δημοκρατίας, αφετέρου δε την προσχηματική ελευθερία, η οποία υποτίθεται ότι αποκαταστάθηκε επί Ηγεμονίας. Το εκατοστό μάλιστα έτος από την καταστρατήγηση της ελευθερίας επί Καίσαρα 59 π.Χ. έως και την αποκατάστασή της επί Κλαυδίου (49-51), του διαδόχου του Καλλιγούλα το 49 μ.Χ., του *vindex libertatis*⁹⁹, υπερασπιστή δηλαδή της

95. Tac., *Ann.*, 4, 33, 2. Dio Cass., 52, 1, 1: ... εκ δε τούτου μοναρχείσθαι αὐτὸς ἀκριβῶς ἤρξαντο, καίτοι τοῦ Καίσαρος βουλευσαμένου τὰ τε ὅπλα καταθεσθαι ...

96. Seneca, *Moral Essays with an english translation by J. W. Basore in three volumes*, 2, 12, 2: ... αὐτός ο ἄνθρωπος, ο οποίος γεννήθηκε με σκοπό να αλλάξει τα ήθη, μίας ελεύθερης πολιτείας και να την μετατρέψει σε ένα τυραννικό καθεστώς, όπως το Περσικό, σαν να μήν ήταν αρκετό που εξανάγκασε έναν συγκλητικό και γηραιό άνθρωπο, ο οποίος είχε καταλάβει τις υψηλότερες δημόσιες θέσεις να γονατίσει και να ξαπλώσει στο έδαφος ενώπιον όλων των ευγενών όπως έκαναν οι κατακτητές με τους κατακτημένους, βρήκε τρόπο να γονατίσει ακόμα περισσότερο την ελευθερία ... στο εξής, Sen. *Benef.*: πρβλ. Philonis Alexandrini, *Legatio ad Gaium*, M. Smallwood, Leiden 1961, 116: ... ἔνιοι δὲ καὶ τὸ βαρβαρικὸν ἔθος εἰς Ἰταλίαν ἤγαγον, τὴν προσκύνησιν, τὸ εὐγενὲς τῆς Ρωμαϊκῆς ἐλευθερίας παραχαράττοντες ..., στο εξής, Philo., *Leg. ad Gaium*.

97. Suet., *Div. Claud.*, 10, 3: ... *consules asserturi communem libertatem* ...

98. Josephus with an english translation by L. H. Feldman in nine volumes IX, *Jewish Antiquities*, Books XVIII-XX, Cambridge-Massachusetts 1965 XIX 186: ... καὶ Χαιρέας δὲ σημεῖον ἤτει τοὺς ὑπάτους, οἱ δὲ ἐλευθερίαν ἔδοσαν ..., στο εξής, Ioseph., *Ant.* Σύμφωνα με την παραπάνω πηγή σε ερώτηση του Χαιρέα προς τα στρατεύματα το 49 μ.Χ. για το σύνθημα, οι ὑπατοὶ των *cohortes urbanae*, οι οποίοι ἔδιναν τα συνθήματα στα στρατεύματα πριν ακόμα το πολίτευμα μετατραπεί σε τυραννία επί Ιουλίου Καίσαρα το 59 π.Χ. δηλ., ανέκραξαν ελευθερία, όπως επί Δημοκρατίας χωρίς να το πιστεύουν και οι ίδιοι, καθώς ήταν ήδη το εκατοστό έτος από την καταστρατήγηση της ελευθερίας (59 π.Χ.) έως την αποκατάστασή της επί Κλαυδίου το 49 μ.Χ.: Suet., *Gaius*, 60: ... *senatus in asserenda libertate adeo consensit, ut consules primo non in curiam, quia Iulia vocabatur, sed in Capitolium convocarent* ...

99. *Inscriptiones Latinae Slectae*, H. Dessau 533, 217, στο εξής, ILS.

ελευθερίας, η σύγκλητος συνεδρίασε στο καπιτώλιο και όχι στο οικοδόμημα που έφερε το όνομα *Iulia*¹⁰⁰ για να εορτάσει την *libertas Augusta*¹⁰¹. Επί Νέρωνα¹⁰², σύμφωνα με τον Σενέκα, η ευτυχία των πολιτών ήταν μεγάλη λόγω της επικράτησης της ασφάλειας, της δικαιοσύνης και της απόλυτης ελευθερίας της πολιτείας, της οποίας δεν υπολειπόταν άλλο τίποτα πέραν του δικαιώματός της να αυτοκαταστραφεί¹⁰³. Στο πλαίσιο αυτό ο μέντορας του Νέρωνα τονίζει ότι οι Ρωμαίοι οφείλουν να υπακούουν στον αυτοκράτορα διότι η κυριαρχία μίας πόλης παύει όταν αυτή δεν υπακούει¹⁰⁴. Ο θάνατος όμως του Νέρωνα¹⁰⁵, του οποίου η ηγεμονία θεωρήθηκε από τον ευρύτερο πληθυσμό ως τυραννική, κατά το 32ο έτος της ηλικίας του επί της επετείου του θανάτου της Οκταβίας, προκάλεσε τόση χαρά στο δήμο, ώστε το πλήθος διέτρεξε την πόλη φέροντας καλύμματα κεφαλής των απελευθέρων ως εμβλήματα της ελευθερίας¹⁰⁶. Πόσο πιο ένδοξα όμως, αναφέρει ο Τάκιτος, θα είχε ο ηγεμών αυτός πεθάνει, εάν είχε εναγκαλισθεί την πολιτεία επικαλούμενος βοήθεια για την ελευθερία¹⁰⁷;

Επί των διαδόχων του Νέρωνα, επί Βεσπασιανού (69-79)¹⁰⁸ ειδικότερα, η έννοια της *res publica libera*, αντιδιαστέλλεται με την έννοια του ηγεμόνα υπεράνω των δημοσίων και ιδιωτικών πραγμάτων (*publicae privatae quae*

100. Suet., *Gaius*, 60: ... *senatus in asserenda libertate adeo consensit, ut consules primo non in curiam, quia Iulia vocabatur, sed in Capitolium convocarent* ...

101. MS I 130, 69· L. Wickert, "Princeps Civitatis", *RE* XXII, 2, Stuttgart 1954, 1998-2296, ειδικότερα 2082, στο εξής, Wickert, *Princeps*.

102. Suet., *Nero*, 24· Dio Cass., 61. 5· Plin., *Nat.*, 4. 22· D. Nörr, *Imperium und Polis in der hohen Prinzipatszeit*, München 1966, 63 σημ. 133, στο εξής, Nörr, *Imperium*.

103. Seneca, *Moral Essays* with an english translation by J. W. Basore (I-III) I. Cambridge-Massachusetts 1963, 1. 1. 8: ... *securitas alta, adfluens, ius supra omnem iniuriam positum; observatur aculis laetissima forma rei publicae, cui ad summam libertatem nihil deest nisi pereundi licentia* ..., στο εξής, Senec., *Clem.*

104. Senec., *Clem.*, 1. 4. 2: ... *huic urbi finis dominandi erit, qui parendi fuerit* ...

105. Αντίθετα ο Aurelius Victor, *Livre Des Cesars*, P. Dufraigne, Paris 1975, (*Les Belles Lettres*)· *Sextii Aurelii Victoris, Liber de Caesaribus*, Fr. Pilchmayr-R. Gruendel, Lipsiae 1961, 5. 13 και 14, στο εξής, *Aur. Vict.* δεν παραλείπει να αναφερθεί στις συνομοσίες που έλαβαν χώρα κατά του Νέρωνα με σκοπό την απελευθέρωση της πολιτείας (*ad liberandam rem publicam*).

106. Suet., *Nero*, 57. 1: ... *tantumque gaudium publice prae-buit o Νέρων ut plebs pilleata tota urbe discurreret* ...

107. Tac., *Ann.*, 15. 59. 3.

108. Ο Βεσπασιανός ως νικητής του προκατόχου του Vitellius αναφέρεται στις επιγραφές των νομισμάτων ως *adsertor libertatis publicae*· A. Watson, "Vespasian: Adsertor, Libertatis Publicae", *The Classical Review* 23 (2), 1973, 127-128· H. Mattingley, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, London 1930, nos. 572, 781, 793, 805· Suet. *Vesp.* 9. 2. 13.

res)¹⁰⁹. Στο πλαίσιο αυτό, ενώ το καθεστώς του Τραϊανού (98-117), όπως τουλάχιστον προκύπτει από την αλληλογραφία που είχε ο αυτοκράτορας με τον Πλίνιο, το διείπε η ελευθερία¹¹⁰, το καθεστώς του Δομητιανού (81-96) υπήρξε τυραννικό (*servitus*)¹¹¹. Επομένως ο Πλίνιος¹¹², όταν αναφέρεται στο τυραννικό καθεστώς προγενέστερων από τον Τραϊανό αυτοκρατόρων, δηλ. στην *priorum temporum servitus*, όπως επί Κλαυδίου (41-54), όταν οι συγκλητικοί χαρακτηρίζονταν ως *servi*¹¹³, αποσκοπεί στην ανάδειξη της αποκατάστασης της ελευθερίας επί Τραϊανού (*reducta libertas*)¹¹⁴. Κατά τον Πλίνιο¹¹⁵, ο ηγεμόνας οφείλει να είναι *princeps* και *imperator* επί ελευθέρων πολιτών και όχι δούλων (*civibus daturus et imperatorem*), πράγμα που πρέπει να ανταποκρίνεται και στην αυλική εθιμοτυπία¹¹⁶. Άλλωστε πώς είναι δυνατόν να συναφθεί φιλία (*amicitia*) ανάμεσα σε ανθρώπους διαφορετικής υπόστασης, αφού ο ένας αυτοπροσδιορίζεται ως δούλος και ο άλλος ως κύριος (*quorum sibi alii domini, alii servi videbantur*) πολύ περισσότερο δε όταν η αγάπη είναι αίσθημα ελεύθερο, το οποίο δεν επιβάλλεται¹¹⁷. Στο πλαίσιο αυτό η *libertas* επί Τραϊανού εκλαμβάνεται ως “εξουσία για τον λαό”¹¹⁸.

Αλλά και ο Τάκιτος αναφέρεται στη *felicitas temporum* κατά την ηγεμονία των αυτοκρατόρων Νέρβα (96-98) και Τραϊανού (98-117), όταν η ηγεμονία και η ελευθερία (*principatus ac libertas*), πράγματα ανέκαθεν αδιαχώριστα (*res olim dissociabiles*), υπήρξαν πλήρως εναρμονισμένα¹¹⁹. Ο Τάκιτος αναφέρεται πρωτίστως στη σχέση της ρωμαϊκής αριστοκρατίας με τον αυτο-

109. M. H. Crawford, *Roman Statutes I*, London 1996, 549-553, ειδικότερα 552 17έπ. .

110. Pliny, *Letters and panegyricus I* (I-VII) with an english translation by B. Radice, Cambridge-Massachusetts 1969, 3. 7. 6, στο εξής, *Plin., Ep.*; Pliny, *Letters and Panegyricus in two volumes II* (Letters Books VIII-X) with an english translation by B. Radice Cambridge-Massachusetts 1969, 10. 58. 3, στο εξής, *Plin., Pan.*

111. *Plin., Pan.*, 2. 5 8. 1· 24. 5· 45. 1· 55. 2· Wickert, *Princeps*, 2085.

112. Στην επιστολή ειδικότερα *Plin., Ep.*, 8. 14. 2 και 3 (Aristo).

113. *Plin., Ep.*, 8. 6. 4 (Montano). Κατά την ρωμαϊκή αντίληψη ο χαρακτηρισμός *servi* (*libertini*) (D. 50. 16. 239. 1) ή *incolae* (D. 50. 16. 239. 2) αφορούσε πληθυσμούς που δεν ήσαν *cives Romani* αλλά ζούσαν επί ρωμαϊκού εδάφους. Αντιθέτως για τους εκτός ρωμαϊκού εδάφους πληθυσμούς ο όρος ήταν *hostes* ή *peregrini* (*Cic., Off.*, 1. 37).

114. *Plin., Ep.*, 8. 14. 3.

115. *Plin., Pan.*, 7. 6: ... *sed principem civibus daturus et imperatorem* ...

116. *Plin., Pan.*, 24. 2: ... *non tu civium amplexus ad pedes tuos deprimis* ...

117. *Plin., Pan.*, 85. 2. 3: ... *ita amor imperatur, neque est ullus adfectus tam erectus et liber et dominationis impatiens* ...

118. *Plin., Pan.*, 27. 1: ... *magnum quidem est educandi incitamentum tollere liberos in spem alimentorum, in spem congiariorum; maius tamen in spem libertatis, in spem securitatis* ...· βλ. H. Kloesel, “Libertas”, στον τόμο *Römische Wertbegriffe*, H. Oppermann, Darmstadt 1967, 120-172, ειδικότερα 172.

119. Tacitus, *Agricola* with an english translation by M. Hutton, Cambridge-Massachusetts 1970, 3. 1, στο εξής, *Tac., Agr.*

κράτορα. Η διατύπωση αυτή ωστόσο εμπεριέχει την ασταθή σχέση εξουσίας-ελευθερίας.

Η ελευθερία επί Τραϊανού υπήρξε βαθειά εδραιωμένη στη συνείδηση των υπηκόων του¹²⁰, αντιθέτως επί Αδριανού στις επιγραφές των νομισμάτων που κυκλοφόρησαν κατά την περίοδο της ηγεμονίας του, έπρεπε να αναγραφεί ότι αντιπροσώπευε την ελεύθερη ρωμαϊκή πολιτεία¹²¹. Επί Πίου η αναγραφή της ελευθερίας επί των νομισμάτων δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από την πανηγυρική διακήρυξη ενός ιδανικού καθεστώτος, ενώ επί Μ. Αυρήλιου (161-180) η βασιλεία τιμούσε προπάντων τὴν ἐλευθερίαν τῶν ἀρχομένων¹²².

libertas-liberalitas

Τα νομίσματα¹²³ επί Πέρτιναξ (193), του διαδόχου του τυράννου Κοιμόδου (176-192), φέρουν την επιγραφή *liberatis civibus*: η έννοια όμως της *libertas* εναλλάσσεται την περίοδο αυτή με την έννοια της *liberalitas*, της αυτοκρατορικής δηλαδή ελευθεριότητας¹²⁴, εν δυνάμει αποδέκτες της οποίας ήσαν όλες οι κοινωνικές ομάδες¹²⁵. Η *liberalitas*, έννοια συνώνυμη με την *benignitas* και την *beneficentia*¹²⁶, συγκαταλεγόταν στις στωικές αρετές όπως η *comitas*, η *modestia*, η *temperantia*, η *iustitia*, η *fides*, η *excelsitas animi* και η *magnitudo*¹²⁷. Ο Σενέκας την συνδέει και με την *constantia* και *fortitudo*¹²⁸. Το πρωτορχικό όμως χαρακτηριστικό της *liberalitas* ήταν η απουσία από πλευράς του ηγεμόνα (*princeps*) κάθε μορφής ιδιοτέλειας¹²⁹. Έτσι, ενώ ο Πλίνιος προσάπτει στη σύγκλητο επί Νέρωνα ελευθεριότητες σε ανάξια πρόσωπα¹³⁰ και στον

120. *Plin., Ep.*, 3. 7. 6· *Plin., Pan.*, 58. 3· Wickert, *Princeps*, 2084.

121. Wickert, *Princeps*, 2085.

122. *Marc Aurèle Pensées*, A. I. Trannoy, Paris 1975 (*Les Belles Lettres*), I. 14 Nörr, *Imperium* 91 σημ. 162.

123. *MS IV1σ.7 5 έπ.*· Wickert, *Princeps*, 2086.

124. Αύγουστος (*Tac., Ann.*, 2. 37· 4. 20)· Τιβέριος (*Tac., Ann.*, 2. 48· 38)· Νέρων (*Tac., Ann.*, 14. 56) Βεσπασσιανός (*Suet., Div. Vesp.*, 17)· C. E. Manning, "Liberalitas. The Decline and Rehabilitation of a virtue", *Greece and Rome* 32 (1), 1985, 73-83. ειδικότερα 81, στο εξής, Manning· βλ. επίσης C. 1. 4. 3. 4· D. 49. 16. 10. 1.

125. *Suet., Div. Aug.*, 41.1· *Div. Vesp.*, 17. 1

126. *Cic., Off.*, 1. 20. 1. 42· Manning, 73.

127. *Cic., Off.*, 1. 20· 3. 24· Manning, 73.

128. *Seneca ad Lucilium, Epistulae Morales*, R. M. Gummere, Cambridge-Massachusetts 1962, 66. 13· 115. 3· Manning, 73.

129. *Cicero, De Amicitia* with a english translation by W. A. Falconer, Cambridge-Massachusetts 1964, 31: ... *benefici liberalesque sumus, non ut exigamus gratiam, neque enim beneficium faeneramur sed natura propensi ad liberalitatem sumus*· Manning, 74.

130. *Plin., Ep.*, 8. 6. 7: ... *cum senatui populoque Romano liberalitatis gratior repraesentari*

Δομητιανό ελευθεριότητες με αγαθά τρίτων¹³¹, ο Τάκιτος προσάπτει στον Γάλβα έλλειψη ελευθεριοτήτων¹³² και στον Βιτέλιο έλλειψη κρίσης¹³³.

dominatus-libertas

Η έννοια της ελευθερίας επανέρχεται επί Σεβήρων¹³⁴, όταν το έτος 212 με την έκδοση της *constitutio Antoniniana* απονέμεται στους κατοίκους των επαρχιών το δικαίωμα του ρωμαίου πολίτη¹³⁵. Επί συνηγεμονίας Σεβήρου και Αντωνίνου ειδικότερα και στο πλαίσιο της εναρμόνισης εξουσίας-ελευθερίας διακηρύσσεται ανοικτά η δέσμευση των αυτοκρατόρων στους νόμους¹³⁶. Λίγα χρόνια αργότερα ο Αλέξανδρος Σεβήρος (222-235) απευθυνόμενος, ως *conservator libertatis*¹³⁷ στο κοινόν τῶν ἐν Βιθυνίᾳ Ἑλλήνων κάνει αναφορά τόσο στην ελευθερία των αρχομένων, όσο και στην εὐνοία και την υπακοή τους στο πρόσωπο του ηγεμόνα¹³⁸, τονίζοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την εκούσια υποταγή του αδύναμου εταίρου¹³⁹.

Η ελευθερία απαντά στις επιγραφές νομισμάτων των αυτοκρατόρων Φιλίππου του Άραβα, Τριβωνιανού, Γάλλου, Βολουσιάνου¹⁴⁰, ενώ απουσιάζει από τις επιγραφές των νομισμάτων των αυτοκρατόρων Μαξιμί-νου Θρακός, Γορδιανών Ι, ΙΙ, Πουπιενού και Βαλβείνου¹⁴¹. Σε μία επιγραφή του έτους 254 ο Βαλεριανός εξομνείται ως *restitutor publice saecuritatis*

nulla materia possit, quam si abstinentissimi fidelissimique custodis principalium opum facultates adiuvare contigisset. Manning, 82.

131. Plin., *Pan.*, 27. 3-28. 2. Manning, 82.

132. Tac., *Hist.*, 1. 18. Manning, 82.

133. Tac., *Hist.*, 3. 86. Manning, 82.

134. ILS 425. Wickert, *Princeps*, 2086.

135. *Griechische Papyri im Museum des oberhessischen Geschichtsvereins zu Giessen*, O. Eger, E. Kornemann, P. M. Meyer I-III, Leipzig-Berlin 1910-1912, (P. Giss.) II 40. *Grundzüge und Chrestomathie der Papyruskunde*, II Bd. *Juristischer Teil*, II Hälfte *Chrestomathie*, L. Mitteis-U. Wilcken, Hildesheim 1963, (M.Gr.) 377. L. Wenger, *Die Quellen des römischen Rechts*, Wien 1953, 459 σημ. 37, στο εξής, Wenger, *Quellen*.

136. *Inst.* 2. 17. 8. C. 6. 23. 3 (232).

137. ILS 6796·CIL VIII 26551· 26552.

138. D. 49. 1. 25: ... εἰδότες ὅτι τοσοῦτόν μοι μέλει τῆς τῶν ἀρχομένων ἐλευθερίας, ὅσον καὶ τῆς εὐνοίας αὐτῶν καὶ πειθοῦς.

139. Ο Δίων αναφέρει ότι ο Αλέξανδρος υπήρξε βασιλεύς των Μακεδόνων και ηγεμών των Ελλήνων επομένως στρατιωτικός ηγέτης (*Dionis Prusaensis quem vocant Chrysostomum, quae extant omnia*, I-II, Berlin 1962, 4. 70, στο εξής *Dio Chrys., Or.*), *Παρακεχωρήκεσαν* (*Dio Chrys., Or.*, 31. 128) σημαίνει την εκούσια υποταγή του αδύναμου έναντι του ισχυρού με την αναγνώριση της αυτονομίας. D. Karamboula, *Staatsbegriffe in der frühbyzantinischen Zeit*, Wien 1993, 20 σημ. 62, στο εξής Karamboula, *Staatsbegriffe*.

140. Wickert, *Princeps*, 2087.

141. Wickert, *Princeps*, 2087.

*ac libertatis conservator*¹⁴². Η έννοια της ελευθερίας εμφανίζεται στις επιγραφές των αυτοκρατόρων Γαλλιηνού, Κλαυδίου II, Αυρηλιανού, Τάκιτου Πόστουμου κ.ά., ενώ απουσιάζει από τις αντίστοιχες επιγραφές επί Μαξιμιανού κυρίως δε επί Διοκλητιανού, όταν από τον απόλυτο μονάρχη (*dominus et deus*), εκπορεύεται και σε αυτόν ανάγεται το σύνολο των διοικητικών, στρατιωτικών και πολιτικών εξουσιών. Ο Κωνσταντίνος αντιθέτως αναφέρεται στις επιγραφές ως *publicae libertatis auctor*¹⁴³, ενώ ο υιός του Κωνσταντίνος με διατυπώσεις που παραπέμπουν σε ανάλογες επιγραφές επί Καίσαρα και Αυγούστου εξυμνείται ως *restitutor publicae libertatis*¹⁴⁴, *triumphator omnium gentium ac dominum universarum factionum*¹⁴⁵, *dominus triumphi libertatis*¹⁴⁶, *restitutor libertatis*¹⁴⁷, *liberator rei Romanae*¹⁴⁸, *liberator orbis terrarum*¹⁴⁹, *perpetuae securitatis ac libertatis auctor*¹⁵⁰, επειδή κατάφερε νίκη κατά του τυράννου Μαξεντίου¹⁵¹. Από κοινού δε με τον Λικίνιο εξυμνούνται ως *Romanae securitatis libertatisque vindices*¹⁵². Η ελευθερία αναγράφεται και στις επιγραφές που δημοσιεύονται επί των μεταγενέστερων αυτοκρατόρων, εκατό δε χρόνια μετά την εγκαθίδρυση του καθεστώτος της δεσποτείας προφανές είναι το ενδιαφέρον του Θεοδοσίου να προβληθεί ως υπερασπιστής της ελευθερίας και όχι ως *dominus*¹⁵³.

Επί αιώνες επομένως οι ηγεμόνες συνέχισαν να εξυμνούνται ως παλινορθωτές και προστάτες της ελευθερίας. Η έννοια όμως της ελευθερίας μέσα από το πρίσμα του δημοκρατικού πολιτεύματος¹⁵⁴ αφορούσε πλέον έναν πολύ στενό κύκλο πνευματικών και κοινωνικά υψηλά ισταμένων αν-

142. ILS 533.

143. ILS 648.

144. ILS 687· Wickert, *Princeps*, 2088.

145. ILS 688· Wickert, *Princeps*, 2088.

146. ILS 690.

147. ILS 691.

148. ILS 693.

149. CIL IX 6038· X 6932.

150. CIL VIII 7005.

151. ILS 694: ... quod ... cum exercitu suo tam de tyranno quam de omni eius factione uno tempore iustis rem publicam ultus est armis· πρβλ. XII *Panegyrici latini*, R. A. B. Mynors, Oxford 1964· *In Praise of Later Roman Emperors. The panegyrici latini*, C.E. V. Nixon-B. Rodgers, Berkeley 1994, XII (IX) 2· IV (X) 6·, 5.19, 3. 27, 5. 31· *Eusebius Werke* 1. 1: *Über das Leben des Kaisers Konstantin* GCS 1/1, F. Winkelmann, Berlin 1975, (ανατ. 1992), 3-151· *Eusebius, Life of Constantine*, A. Cameron-S. G. Hall, Oxford 1999, I. 40. 2.

152. ILS 8938.

153. *Sextii Aurelii Victoris, Epitome de Caesaribus*, Fr. Pichlmayr-R. Gruendel, Leipzig 1961, 130-176· *Epitome de Caesaribus* 48. 11 έπ· Wickert, *Princeps*, 2090.

154. *Cic., Phil.*, 2. 113: ... pax est tranquilla libertas ...· 8. 12: ... Quae causa iustior est belli gerendi quam servitutis depulsio ...

θρώπων. Για το ευρύτερο μέρος του πληθυσμού και όχι μόνον στην Ιταλία, αλλά και στις επαρχίες, η έννοια της *libertas* ταυτίζεται πλέον με την έννοια της *securitas*, η οποία προϋποθέτει την εφαρμογή δικαιοκλών κανόνων σε κατάσταση ειρήνης του κράτους. Έτσι καθώς προϋπόθεση της *libertas*¹⁵⁵, δηλ. της *securitas*, της ασφάλειας του δικαίου είναι η *pax Augusta*¹⁵⁶, η *libertas* περιγράφει πλέον την κατάσταση απραγίας (*otium*) και ευημερίας των υπηκόων.

patronatus-iusiurandum

Για την ερμηνεία του φαινομένου της εξουσίας κατά τη ρωμαϊκή αντίληψη έχει αναφερθεί ο θεσμός του *patronatus* (πατρωνείας), σύμφωνα με τον οποίο ο πάτρων έχει υποχρέωση να συντρέχει τον απελεύθερο σε ώρα ανάγκης (*patrocinium*)¹⁵⁷, ειδάλλως εκπίπτει του *patronatus*. Ο Πρόκουλος¹⁵⁸ παρομοιάζει τη θέση των ελεύθερων πόλεων έναντι της αυτοκρατορίας με τη θέση των απελευθέρων έναντι του πάτρωνος. Πάτρων ωστόσο μπορεί να είναι μόνον ένα φυσικό πρόσωπο, δηλ. ο αυτοκράτορας και όχι ένα νομικό πρόσωπο, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση η Ρώμη. Παρόμοια θεσμοποίηση και εκνομίκευση της πατρωνείας δεν υπήρξε ποτέ¹⁵⁹. Οι πρώτοι ηγεμόνες (*principes*), και κυρίως ο Αύγουστος χρησιμοποίησαν τη θεωρία αυτή ως μέσο για να ενισχύσουν την αυθεντία και το κύρος τους έναντι των ελληνικών πόλεων. Παράδειγμα μάλιστα για την εφαρμογή παρόμοιας πολιτικής προστασίας, αλλά και ευνοϊκής μεταχείρισης του ελληνικού στοιχείου στο πλαίσιο της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας απετέλεσε η Κυρήνη.

155. Senec., Clem., 1. 1. 8· Tac., Agr., 3. 1: ... non servitus nostra, sed libertas et salus et securitas fundabatur ...· Plin., Pan., 8. 1: ... in spem libertatis in spem securitatis ...· Wickert, *Princeps*, 2096.

156. Ο Δίων Κάσσιος αναφέρει ότι εκτός από την ελευθερία ο Αύγουστος εξασφάλισε στο ρωμαϊκό κράτος και την ασφάλεια Dio Cass., 52. 14. 4· Herodian in two volumes II (V-VIII), with an english translation by C. R. Whittaker, Cambridge–Massachusetts 1970, VII 7, 4: ... ἐν προσχήματι ἐλευθερίας ἀδείας τε εἰρηνικῆς ... και V 2, 2: ... ἐν ἀδείᾳ πολλῇ καὶ εἰκόνι ἀσφαλείας ..., στο εξής, Herod.: Iohannes Chrysostomus, *Expositiones in Psalmos*, PG 55, 207: ... νῦν δὲ τὸ πλέον τῆς οἰκουμένης ἐν εἰρήνῃ, πάντων ἐν ἀδείᾳ καὶ τέχνῃς μετιόντων· Eusebius, *Demonstratio Evangelica*, I. A. Heikel, *Eusebius Werke* 6 (GCS 23), Leipzig 1913, 8. 4. 13: ... εἰρήνης δὲ τὰ πλεῖστα τῆς οἰκουμένης ἔθνη διαλαβούσης· Theodoretus, *Commentaria in Isaiam*, J. N. Guinot, II (SC 295), Paris 1982, 80 ἐπ.: ... Αὐγουστος ἀπογράψασθαι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην. Ἐντεῦθεν ἀρχὴν ἔλαβεν ἡ εἰς εἰρήνην τῶν πολέμων μεταβολή...· βλ. J. Koder, *Die Byzantiner und Europa*, București-Brăila 2015, 39 σημ. 23.

157. Cic. Off. 2. 8. 26: ... itaque illud patrocinium orbis terrae verius quam imperium poterat nominari ...

158. D. 49. 15. 7. 1.

159. Nörr, *Imperium*, 69.

η οποία διατήρησε την πλούσια πολιτιστική, ελληνιστική της παράδοση χάριν των ηδίκτων που εκδόθηκαν επί Αυγούστου¹⁶⁰. Αλλά και επί Νέρωνα, του απελευθερωτή των Ελλήνων¹⁶¹, στις κοινότητες της επαρχίας της Αχαΐας παραχωρήθηκε στα τέλη Νοεμβρίου του έτους 67 μ.Χ. το δικαίωμα της αυτοδιοίκησης, αλλά και απαλλαγή από την υποχρεωτική καταβολή φόρων στη Ρώμη¹⁶². Κατά τις αρχές της Ηγεμονίας ο θεσμός της πατρωνείας ως πρόσφορο μέσο για τη υποταγή των πόλεων, υποκαταστάθηκε από τον όρκο πίστης και υποταγής (*iusiurandum*) στον αυτοκράτορα¹⁶³.

Για την ερμηνεία της κυριαρχίας του ρωμαϊκού κράτους επί άλλων πολιτικών μορφωμάτων έχουν αναπτυχθεί κατά καιρούς διάφορες θεωρίες, μεταξύ των οποίων και η θεωρία της κυριότητας του ρωμαϊκού λαού επί των επαρχιών. Το *dominium populi Romani vel Caesaris*¹⁶⁴ ωστόσο δεν μπορούσε να εφαρμοσθεί στις φοιδεραιτικές (*civitates foederatae*) και στις ελεύθερες φόρου κοινότητες (*civitates liberae et immunes*)¹⁶⁵. Η υποταγή των πόλεων στη ρωμαϊκή εξουσία κατέστη εφικτή με τη θεμελιώδη πράξη της παράδοσης του αντιπάλου σε κατάσταση πολέμου (*deditio*) ή με τη συνθήκη συμμαχίας (*foedera aequa iniqua*)¹⁶⁶. Αν και τα *foedera* είχαν ανέκαθεν το χαρακτήρα της διεθνούς συνθήκης, ήταν δηλαδή πράξεις διαπολιτειακού δικαίου, στις περισσότερες περιπτώσεις αποτελούσαν τον πρώτο σταθμό στην υπαγωγή των εταίρων στην κυριαρχία της Ρώμης και την ενσωμάτωσή τους στη ρωμαϊκή επικράτεια¹⁶⁷.

Από τις παραπάνω θεωρίες καμία δεν ερμηνεύει το φαινόμενο της εξουσίας κατά την ρωμαϊκή αντίληψη. Οι υπήκοοι της αυτοκρατορίας έχοντας υποταχθεί στο ρωμαϊκό δίκαιο *ius*¹⁶⁸ βρίσκονται *in dicione*¹⁶⁹ ή *sub imperio populi Romani*¹⁷⁰, το δε περιεχόμενο της *dicio*¹⁷¹ αναλύεται ως *imperium* και

160. H. Bengston, "Hellenen und Barbaren", στον τόμο *Kleine Schriften*, München 1954, 158-173, ειδικότερα 172.

161. E. Hohl, "Domitius Nero", *RE Suppl.* III, Stuttgart 1918, 350-394, ειδικότερα 389.

162. *IG VII* 2713 = Dittenberger Syll.³ 814· Dessau 8794.

163. Βλ. Nörr, *Imperium*, 69 σημ. 8, όπου και πηγές.

164. *Gai.*, *Inst.* 2. 7.

165. M. Kaser, "Die Typen der römischen Bodenrechte in der späteren Republik", *ZRG* 62, 1942, 1-81, ειδικότερα 56.

166. *D.* 49. 15. 7.

167. E. Χρυσός, *Το Βυζάντιον και οι Γότθοι*, Θεσσαλονίκη 1972, 29, στο εξής, Χρυσός, *Γότθοι*· A. Graf Schenk von Stauffenberg, *Das Imperium und die Völkerwanderung*, München 1947, 84.

168. Nörr, *Imperium*, 72 σημ. 25.

169. Βλ. Mommsen, *R. St.* III, 1 723.

170. Nörr, *Imperium*, 72 σημ. 24.

171. *Plin. Pan.* 32. 1· Nörr, *Imperium*, 72 σημ. 26.

*tutela*¹⁷². Στο πλαίσιο αυτό στις έννοιες της *fides*¹⁷³ και της *tutela* εμπεριέχεται τόσο το στοιχείο του καθήκοντος, της υποχρέωσης,- το οποίο μπορεί να ερμηνευθεί από άποψη δημοσίου δικαίου, αλλά και από ηθικοκοινωνική άποψη,- όσο και το στοιχείο της εξουσίας.

Η πόλις (1ος-3ος αιών.)

Βασικός εκπρόσωπος της εποχής του ο Δίων(40 μ.Χ.-)¹⁷⁴ ορίζει την πόλη ως πλήθος ανθρώπων υπό νόμου διοικούμενον¹⁷⁵ θεωρώντας όλες τις υπόλοιπες μορφές πολιτειακής οργάνωσης μη συνάδουσες με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, καθώς αυτές δεν διαπλάθουν το ήθος των πολιτών με τη δημιουργία της συνείδησης του κοινού σκοπού στο πλαίσιο μίας πολιτικής κοινότητας¹⁷⁶. Την ενότητα του κράτους ο Δίων την ανάγει στον αυτοκράτορα και στη Ρώμη¹⁷⁷, ενώ αποβλέπει στην ισοτιμία των πόλεων¹⁷⁸ στο πλαίσιο της συμμαχίας¹⁷⁹ τους με τη Ρώμη. Η πόλις επομένως εξακολουθεί και κατά την περίοδο αυτή¹⁸⁰ να αποτελεί το επίκεντρο στην πολιτικοθεωρητική σκέψη των Ελλήνων· ο Δίων ειδικότερα της προσδίδει πολιτειακή υπόσταση¹⁸¹. Η άποψη αυτή ενισχύεται από το γεγονός ότι οι πόλεις, στο διάστημα από τον 1ο-3ο αιώνα, ως υποκείμενα δημοσίου δικαίου¹⁸², επικοινωνούσαν τόσο με τον αυτοκράτορα όσο και με τον διοικητή της επαρ-

172. *Titii Livi ab urbe condita* (XLI-XLV), J. Briscoe, Stuttgart 1986, 41. 6. 12: *Lycios ita sub Rhodiorum imperio et tutela esse ut in ditione populi Romani civitates sociae sint ...*, στο εξής, *Liv.*: Nörr, *Imperium*, 72 σημ. 27.

173. *Cic.*, *Rep.*, 1. 49: ... *nulla sancta societas nec fides est ...*

174. P. Desideri, *Dione de Prusa. Un intellettuale greco nell'impero romano*, Messina-Firenze 1978· G. Bowersock, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969.

175. *Dio Chrys.*, *Or.*, 36. 20: ... *καὶ τὴν πόλιν φασὶ εἶναι πλῆθος ἀνθρώπων ... ὑπὸ νόμου διοικούμενον ...*

176. *Themistii Orationes quae supersunt opus consumavit*, G. Downey, I-III, Leipzig 1965-1974, 10, 199, 1: ... *καὶ Λυκοῦργον εὐθύνει τὸν Σπαρτιάτην ὡς συστησάμενον πολιτείαν ...*, στο εξής, *Them.*, *Or.*: 2, 28, 15: ... *κοινωνεῖν τῆς πολιτείας ...*

177. *Dio Chrys.*, *Or.*, 41. 9: ... *Ρώμη μεταδιδούσα καὶ πολιτείας καὶ νόμων καὶ ἀρχῶν, οὐδὲν ἀλλότριον ἡγουμένη τῶν ἀξίων, τοῦτο δὲ ὁμοίως ἅπασι φυλάττουσα τὸ δίκαιον ...* 31. 62· 32. 35. Στο πλαίσιο αυτό ο Δίων προτρέπει τις άλλες πόλεις να μιμηθούν την Ρώμη *Dio Chrys.*, *Or.*, 41. 10.

178. *Dio Chrys.*, *Or.*, 39. 4: ... *ἰσοτιμότεροι τοῖς κρατοῦσιν ...*

179. *Dio Chrys.*, *Or.*, 34. 8: ... *φίλοις ὄντως καὶ συμμαχοῖς καὶ τηλικαύτην προθυμίαν ἐπιδειξαμένοις κάκεινος ὑμῖν παρέσχε χώραν νόμους τιμὴν ...*

180. E. J. Owens, *The City in the Greek and Roman World*, N. York 1991.

181. *Dio Chrys.*, *Or.*, 47. 10: ... *μᾶλλον δὲ ἡροῦντο διωκίσθαι κατὰ κώμας τοῖς βαρβάροις ὁμοίως ἢ σχῆμα πόλεως καὶ ὄνομα ἔχειν ...*

182. Nörr, *Imperium*, 58.

χίας, μέσω πρεσβειών¹⁸³. Παρόμοιο δικαίωμα αντιπροσώπευσης είχαν οι πόλεις και μεταξύ τους¹⁸⁴.

Ο Δίων περιγράφει την ηγεμονία¹⁸⁵ του ρωμαϊκού λαού, η οποία στηρίζεται σε διεθνείς συνθήκες, συμβάσεις τυπικά ισότιμων εταίρων, στο πλαίσιο αυτό η αξίωση για κυριαρχία των Ρωμαίων δικαιώνεται, εφόσον έχει ως σκοπό την ειρήνευση του ευρισκόμενου σε αναταραχή και στάσεις κόσμου¹⁸⁶. Ως φορέας, αλλά και εντολέας στην ανάθεση της διαχείρισης του *imperium* εμφανίζεται ο *populus*¹⁸⁷, ο οποίος συνάπτει συνθήκη συμμαχίας με ένα άλλο κρατικό μόρφωμα, π.χ. την πόλη των Ροδίων. Ο Δίων αναφέρεται στην εϋνοια και πίστη των Ροδίων¹⁸⁸ στο ρωμαϊκό λαό¹⁸⁹. Εϋνοια και πίστη στο ρωμαϊκό λαό μπορούσαν να εκφράσουν οι κάτοικοι μίας *civitas libera*, όπως η Ρόδος, στο πλαίσιο της συμμαχίας τους με την Ρώμη, στο πλαίσιο δηλαδή μίας συμβατικής σχέσης, στην οποία εμφανίζονται ως νομικά ισότιμοι αντισυμβαλλόμενοι. Όταν όμως ο αυτοκράτορας εκφράζει εϋνοια και πίστη στους κατοίκους μίας όχι ελεύθερης πόλης, όπως π.χ. η Αλεξάνδρεια, η οποία είχε ήδη από το 30 π.Χ. δηλαδή επί Οκταβίου ενσωματωθεί στο σύστημα των επαρχιακών κοινοτήτων, αναδεικνύει την προνομιακή μεταχείριση της πόλης τους, το μέγεθος δηλαδή της μεγαλοψυχίας του¹⁹⁰.

183. Dio Chrys., Or., 34. 46. Plutarchi Moralia V, 1. C. Ubert. praef. M. Pöhlentz H. Drexler, *Præcepta gerendae rei publicae*, Leipzig 1960, 808 C., στο εξής Plut., Praec., Rei publ. Ger. Σχετ. με το *ius legationis* βλ. Noré Imperium, 57 επ., και 58 σημ. 98. βλ. επίσης F. Millar, "Empire and City, Augustus to Julian: Obligations, Excuses and Status", JRS 33, 1983, 76-96. F. Millar, "The Greek City in the Roman Period", στον τόμο M. H. Hansel, *The Ancient Greek City State. Symposium on the Occasion of the 250th Anniversary of the Royal Danish Academy of Sciences and Letters*, Historisk-filosofiske Meddelelser 67, Copenhagen 1993, 211-231. W. Williams, "Antoninus Pius and the Control of Provincial Embassies", *Historia* 16, 1967, 470-483. U. Wilcken, "Alexandrinische Gesandtschaften vor Kaiser Claudius", *Hermes* 30, 1895, 481-499.

184. Dio Chrys., Or., 34. 46.

185. Dio Chrys., Or., 56. 13: Πλείστης προνοίας και ήγεμονίας ... οί άνθρωποι δέονται ...· πρβλ. 3. 43: ... αρχή ... διοικήσεις και πρόνοια ανθρώπων ...· 56. 5: ... και ή αρχή αύτη ήν λέγεις, τὸ καθόλου ανθρώπων ἄρχειν και ἐπιτάττειν ἀνθρώποις ...

186. Dio Chrys., Or., 31. 165: ... ἐν τσσαύτῃ δὲ εἰρήνῃ και ῥαθυμῖα τῶν ἀρίστων ἀνδρῶν εἰς μηδεμίαν αἰσχύνῃν μηδὲ ἀταξίαν ὑπενεχθῆναι ...

187. Ως κράτος με τη νομική του νομική έννοια οι Ρωμαῖοι χρησιμοποιούσαν τον ὄρο *populus*. Το ρωμαϊκό κράτος επομένως είναι ο ρωμαϊκός λαός. "Der römische Staat ist das römische Volk" βλ. σχετ. Lübtow, 469. Suerbaum, 3.

188. Dio Chrys., Or., 31. 113.

189. Η επιγραφή IG (*Corpus Inscriptionum Graecarum*) XII 1 58 αναφέρει ότι ο Ερμαγόρας υἱός του Φαινίππου ως πρύτανης εκφράζει την εϋνοια και πίστη του κράτους των Ροδίων προς τον Τίτο και τον οἶκο του ὅπως και προς τη σύγκλητο και το ρωμαϊκό λαό.

190. Dio Chrys., Or., 32. 95. 96: .. ἀλλ' ὅταν ἀκούσῃ τοὺς ὑποδεξάμενους αὐτὸν

Επομένως αν και το μέγεθος των παρεχομένων ελευθεριών από πόλη σε πόλη διέφερε, το νομικό επί της ουσίας καθεστώς των πόλεων δεν διέφερε αφού, η πρωταρχικά δεσμευτική και για τη Ρώμη συνθήκη συμμαχίας ήταν δυνατόν, ανά πάσα στιγμή, να μετατραπεί, -με τη στέρηση της αυτονομίας των πόλεων αυτών¹⁹¹ και την επιβολή ρωμαϊκών κανόνων δικαίου¹⁹² στους κατοίκους τους-, σε παραχωρούμενο από τη Ρώμη προνόμιο¹⁹³.

Για τον Δίωνα η μοναρχία αποτελεί το ιδανικό, απόλυτο, αλλά όχι αυθαίρετο πολιτικό σύστημα, στο πλαίσιο του οποίου ο περιορισμός της εξουσίας γίνεται αντιληπτός μόνον υπό την έννοια του αυτοπεριορισμού του κυριάρχου, όταν δηλ. η δικαίως και κατὰ φύσιν¹⁹⁴ εξουσία του ηγεμόνα, η οποία πηγάζει και εκπορεύεται από το θείο¹⁹⁵ αναδείξει την φιλόανθρωπη φύση του¹⁹⁶. Τότε οι υπήκοοι θα εκδηλώσουν στον αυτοκράτορα εὐνοία¹⁹⁷, φιλία¹⁹⁸ και αγάπη¹⁹⁹, με αντάλλαγμα την ελευθερία των πόλεων όχι από τη ρωμαϊκή εξουσία, αλλά από τις αυθαίρετες ενέργειες των επαρχιακών διοικητών²⁰⁰. Άλλωστε βάση της απόλυτης μοναρχίας²⁰¹ δεν συνιστά η νομοθεσία, αλλά η εκούσια αναγνώριση του μονάρχη εκ μέρους των υπηκόων του²⁰² ως πατέρα πολιτῶν καὶ ἀρχομένων²⁰³. Στο πλαίσιο αυτό οι Ρωμαίοι δεν υπήρξαν ποτέ σκαιοὶ καὶ ἀμαθεῖς ὥστε να θέλουν να κυριαρχούν ἐπὶ ἀνδραπόδων ἀντὶ ἐλευθέρων²⁰⁴.

Ο Δίων εμμένει στην ιδέα της δημοκρατίας, όταν μάλιστα αναφέρει ότι το

εὐνοίας καὶ πίστεως ἀξίους οὐδ' ἂν ὑπερβάλλοισθαί ποτε οἶμαι τὴν ἐκείνου μεγαλοφυχίαν ...

191. Ως αυτόνομη πόλις χαρακτηρίζεται η πόλις με δικαίωμα στην αυτοδιοίκηση σε αντίθεση προς την ετερόνομη πόλη βλ. Nörr, *Imperium* 115· Dio Chrys., Or., 80. 3: ...ἐν ὑπηκόοις αὐτόνομος ... τοῖς αὐτοῦ αὐτοῦ χρῆσθαι νόμοις ...

192. Βλ. Nörr, *Imperium*, 29.

193. Nörr, *Imperium*, 72.

194. Dio Chrys., Or., 2. 71: ... δικαίως καὶ κατὰ φύσιν ἔχοντα τὴν ἡγεμονίαν ...

195. Dio Chrys., Or., 45. 4: ... τοῦ θεοῦ ... προειπόντος τὴν ἡγεμονίαν αὐτῷ καὶ πρώτου πάντων ἐκείνου φανερώς αὐτὸν ἀποδείξαντος τῶν ὅλων κύριον ...

196. Nörr, *Imperium*, 115.

197. Dio Chrys., Or., 6. 59: ... εὐνοίας γὰρ καὶ φιλίας ἐλπίσαι δὲ οὐδὲν οὐδὲν δύναται παρ' οὐδενὸς ...· βλ. επίσης 3. 88.

198. Dio Chrys., Or., 6. 59: ... εὐνοίας γὰρ καὶ φιλίας ἐλπίσαι δὲ οὐδὲν οὐδὲν δύναται παρ' οὐδενὸς ...· βλ. επίσης 3. 88.

199. Dio Chrys., Or., 1. 19: ... οὕτως ἀγαπᾷ τὰ ἀρχόμενα τοὺς ἄρχοντας ...

200. Nörr, *Imperium*, 52 σημ. 61.

201. Dio Chrys., Or., 3. 39: ... εὐγνώμων καὶ φιλόανθρωπος καὶ νόμιμος ὢν ἐπὶ σωτηρία καὶ συμφέροντι τῶν ἀρχομένων ...

202. Dio Chrys., Or., 3. 88: ... τοῖς δὲ βασιλεῦσιν τὸ μὴ ἀδικεῖσθαι πιστεύσαντας οὐκ ἔστι παρὰ νόμων ζητεῖν, ἀλλὰ παρὰ τῆς εὐνοίας ...

203. Dio Chrys., Or., 1. 22.

204. Dio Chrys., Or., 31. 111: ... ἀνδραπόδων κρατεῖν ...· Nörr, *Imperium*, 87.

δημόσιο ήθος βρίσκει την έκφραση του στην εκκλησία, τόπο συγκέντρωσης για τη λήψη αποφάσεων των φορέων της εξουσίας της πόλης· άλλωστε φιλόπολις και πρόθυμος είναι, οποίος βάσει καταγωγής ή απονομής δικαιώματος μετέχει στα κοινά πράγματα της πόλης²⁰⁵. Την αληθινή ελευθερία αναφέρει ο Δίων και άνήρ και πόλις έκαστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει όταν μεγαλοφρόνως και μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως, χωρίς δηλαδή να αποκλίνει προς κάποιο από τα μέρη δοικεῖ τὸ καθ' αὐτήν²⁰⁶. Τότε η εἰρήνη επικρατεῖ στις πόλεις και η ισότητα μεταξύ των πολιτῶν διαφυλάττεται²⁰⁷. Την περίοδο ὁμως αὐτή η δημοκρατία, ως πολίτευμα, δεν μπορεί να εφαρμοσθεῖ, καθὼς οι πολίτες αδυνατοῦν να συμμετάσχουν ενεργά στη διοίκηση της πόλης. Ἐτσι πολίτης την περίοδο αὐτή, -καθὼς η ἔννοια του πολίτη διαφοροποιεῖται ανάλογα με την μορφή του πολιτεύματος-, είναι ὄχι μόνον ὅποιος γνωρίζει να ἄρχει, ἀλλὰ και να ἄρχεται²⁰⁸, επομένως ὄχι μόνον ὅποιος μετέχει στην ἀσκηση της εξουσίας, ἀλλὰ και ὅποιος υπόκειται σε αὐτήν. Από την αναγνώριση, της εξουσίας του αυτοκράτορα ως ἀπόλυτης εκ θεοῦ εξουσίας²⁰⁹ προκύπτει η δικαιοκῆ, ἀλλὰ και η ἠθική υποχρέωση των υπηκόων να υπηρετοῦν το ρωμαϊκό κράτος εἴτε με την πληρωμὴ των φόρων, εἴτε με την στράτευση τους σε περίοδο πολέμου²¹⁰, εἴτε ἀκόμα και με τον υποδειγματικό ἀπὸ ἠθικῆς ἀποψης βίον τους²¹¹. Ο Δίων ὡς πολίτης ταυτόχρονα της Προῦσας, ἀλλὰ και της Ρώμης και της Απάμειας και της Νικομήδειας²¹² ἀντιλαμβάνεται πλέον τὸ κράτος ὡς ἓνα κεντρικὰ διοικουμένο, ενιαίον πολιτικὸ μόρφωμα, ὅπου δεν ὑπάρχει χώρος για αὐτόνομες πόλεις ἢ κοινότητες.

205. Dio Chrys., Or., 13. 19: ... τὰ τε κοινὰ ἐν τῇ πόλει πράττειν ὀρθῶς ... ὡς δυνατοὺς ἐσομένους χρῆσθαι τοῖς τε αὐτῶν καὶ τοῖς δημοσίοις πράγμασιν ...· βλ. ἐπίσης 41. 3.

206. Dio., Chr., Or. 44. 12: ... Τὴν δὲ ἀληθὴ ἐλευθερίαν καὶ ἔργῳ περιγιγνομένην τοῖς ἀνθρώποις καὶ άνήρ καὶ πόλις έκαστη παρ' αὐτῆς λαμβάνει, μεγαλοφρόνως καὶ μὴ ταπεινῶς μηδὲ ἀνελευθέρως διοικοῦσα τὸ καθ' αὐτήν.

207. N. 17, 118, 31-35: ... πᾶσαν εἰρήνην εἶναι ταῖς πόλεσιν, ἐκ τοῦ την ισότητα κἀνταῦθα τοῖς ἡμετέροις ὑπηκόοις φυλάττειν.

208. Aristotelis Politica, W. D. Ross, Oxford 1962, 1283b, 42-1284a, 31· πρβλ., 1277a, 26-27 και 1277b, 13-15, στο εξής, Arist. Pol.

209. P. Aelii Aristeides opera quae exstant omnia, W. Lenz, C. A. Behr, Leiden 1976, 90: ... εἰς δὲ τὸν πάντων τούτων ἔφορόν τε καὶ πρύτανιν βλέψας, στο εξής, Ael. Arist., Εἰς Ρώμην.

210. Dio Chrys., Or., 93. 51: ... ὅτι ἀνάγκη τοὺς ὑπηκόους ἐνοχλεῖν καὶ χρήματα πορίζοντα και στρατεύεσθαι προσαναγκάζοντα ...

211. Σύμφωνα με τον Τερτουλιανό (160-225) (A. Rölli, Des Quintus Septimius Tertullianus Stellung zum römischen Staat, phil. Diss. Tübingen 1944, 44-46) ὡς υποχρεώσεις των Χριστιανῶν ἐναντι του ρωμαϊκού κράτους (160-225) αναφέρονται η πληρωμὴ των φόρων (42, 9) και ο υποδειγματικός τους ἀπὸ ἠθικῆς ἀποψη βίος (46, 9)· Suerbaum, 110 σημ. 9.

212. Dio Chrys., Or., 41. 6· 41. 2· 38. 1.

Οι τελευταίες ενδείξεις μίας πόλης με πολιτειακή υπόσταση ανευρίσκονται κατά την τελευταία περίοδο της Ηγεμονίας επομένως από το τέλος του 1ου μέχρι αρχές του 3ου αιώνα (“ελεύθεραι υπό τον Καίσαρα”)²¹³. Αυτοδιοίκηση, απόδοση τιμών σε πολίτες για τις υπηρεσίες τους, θρησκευτικές λατρείες και εορτές απετέλεσαν κατάλοιπα της λειτουργίας της πόλης-κράτους. Στο πλαίσιο αυτό ο αγώνας μεταξύ των πόλεων αφορούσε το *ἀριστεύειν*²¹⁴, την υπεροχή δηλαδή μίας πόλης έναντι των άλλων ως προς την αναγνώριση της αξίας της από την Ρώμη²¹⁵. Τα προνόμια που παραχωρούνταν σε αυτές τις περιπτώσεις αποτελούσαν είτε τιμητικά δικαιώματα όπως π.χ. η πρωτοκαθεδρία μίας πόλης ή αποτελούσαν πραγματικά πλεονεκτήματα, όπως οι φορολογικές προνομίες. Όταν όμως στις αρχές του 3ου αιώνα οι πόλεις εντάχθηκαν πλέον στο επαρχιακό σύστημα η διάκριση αφορούσε τρεις ομάδες²¹⁶: τις μητροπόλεις τῶν ἐθνῶν²¹⁷, ως *caput provinciae*²¹⁸, τις πόλεις ἔχουσαι ἀγοράς δικῶν²¹⁹ καὶ τις λοιπές, όπως ἀνώνυμες πόλεις καὶ κῶμαι²²⁰.

Η πόλις (4ος-6ος αιών.)

Την εποχή που γεννήθηκε ο Συνέσιος (370-413)²²¹, σφοδρές επιθέσεις των νομαδικών φυλών απειλούσαν την Πεντάπολη με καταστροφή²²², γεγονός

213. “Ελεύθεραι υπό τον Καίσαρα” Nörr, *Imperium*, 123· R. Bernhard, *Imperium und Eleutheria. Die römische Politik gegenüber den freien Städten des griechischen Ostens*, Diss. Hamburg 1971· J. Deininger, *Der politische Widerstand gegen Rom in Griechenland 271-86 v. Chr.*, Berlin, N. York 1971· G. W. Bowersock, *Augustus and the Greek World*, Oxford 1965· H. Bengtson, “Das Imperium Romanum in griechischer Sicht”, *Gymnasium* 71, 1964, 150-166· J. Palm, *Rom, Römertum und Imperium in der griech. Literatur der Kaiserzeit*, Lund 1959 (*Acta Reg. Societas Humaniorum Litt. Ludensis* 57)· J. Touloumakos, *Zum Geschichtsbewußtsein der Griechen in der Zeit der römischen Herrschaft*, Göttingen 1971.

214. Dio Chrys., *Or.*, 34. 48.

215. Dio Chrys., *Or.*, 35. 15. 1’ 39. 8. 13’ 41. 8. 7.

216. Βλ. Nörr, *Imperium*, 50.

217. Dio Chrys., *Or.*, 34. 7.

218. D. 1. 16. 4· Nörr, *Imperium*, 50· Dio Chrys., *Or.*, 34. 7: ... ὑμῖν γάρ, ἄνδρες Ταρσεῖς, συμβέβηκε πρώτοις εἶναι του ἔθνους, οὐ μόνον τῷ μεγίστην ὑπάρχειν τὴν πόλιν τῶν ἐν τῇ Κιλικίᾳ καὶ μητρόπολιν ἐξ ἀρχῆς ...

219. Dio Chrys., *Or.*, 40. 33. Το δικαίωμα της πόλης να ασκεί εντός της επικράτειας της δικαιοδοσία ο Δίων το αντιλαμβάνεται ως ένδειξη ισχύος και θέσης όμως, οί πόλεις ἔχουσαι ἀγοράς δικῶν δεν είναι *civitates liberae*. Αντιθέτως προς τις *civitates liberae* για τη συγκρότηση των οποίων σε εκκλησία δεν χρειαζόταν άδεια από το διοικητή οι πόλεις αυτές δεσμεύονταν με βάση τη διαδικασία αυτή (Dio Chrys., *Or.*, 48. 1· 45. 15).

220. Dio Chrys., *Or.*, 35. 14· 40. 10.

221. Βλ. σχετ. G. Grützmacher, *Synesios von Kyrene*, Leipzig 1913, 9 σημ. 2.

222. *Synesii Cyrenensis Epistolae*, ed. A. Garzya, Rom 1979, 124, 212, 15-2: ... τοῖς πάθεσι τῆς πατρίδος ὁρῶ ἀποσφαττομένους ἀνθρώπους ..., στο εξής, *Synes.*, *Ep.*

που δικαιολογεί την νοσταλγία του φιλοσόφου για τις ένδοξες ημέρες της Κυρήνης²²³. Για τον Συνέσιο η Κυρήνη είναι ο τόπος καταγωγής του, η ιδιαίτερη πατρίδα του, στην οποία επιστρέφει, όπως σε μία μητέρα²²⁴, αφού διήνυσε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μακριά από την γενέτειρα του είτε ως μαθητής της Ύπατίας στην Αλεξάνδρεια, είτε ως σπουδαστής στους φιλοσοφικούς κύκλους και σχολές των Αθηνών, είτε ως απεσταλμένος της πόλης του στην Κωνσταντινούπολη²²⁵. Σε αντίθεση με τον Δίωνα, ο οποίος προσδίδει στην πόλη πολιτειακή υπόσταση²²⁶, η πόλις για τον Συνέσιο αποτελεί έναν αστικό οικισμό, ο οποίος ενυπάρχει παράλληλα με άλλους αγροτικούς οικισμούς στο πλαίσιο μίας ευρύτερης διοικητικής περιφέρειας, δηλ. της επαρχίας²²⁷. Ως πατρίδα του επομένως δεν θεωρεί μόνον την Κυρήνη αλλά και την Πεντάπολη²²⁸, τη ρωμαϊκή επαρχία Κυρηναϊκά²²⁹, τη *Libya superior*²³⁰. Ο Συνέσιος αντιλαμβάνεται τρία μεγέθη το ρωμαϊκό κράτος, την επαρχία και την πόλη, γεγονός που προϋποθέτει την εξασθένηση της σημασίας της πόλης ως ιδεατού τύπου πολιτικής κοινότητας²³¹. Στο πλαίσιο αυτό και η πολιτική συνείδηση του ατόμου κατά την περίοδο αυτή διαφοροποιείται²³². Αν και η διαδικασία αυτή επί της ουσίας, είχε προ πολλού ολοκληρωθεί²³³, η ιδιότητα του ατόμου ως πολίτη παύει μόλις τον 4ο αιώνα να είναι ο πρωταρχικός νομικός χαρακτηρισμός του²³⁴. Οι

ΑΚΑΔΗΜΙΑ

ΑΘΗΝΩΝ

223. *Synesii Cyrenesis Hymni et Opuscula* 1171 (*De regno, De insomn., Dion, Aeg., Paeonios, Katast., I, II*), ed. N. Terzaghi, Rom 1944, *Katast.* II, 291, 11-15: ... ὦ μοι Κυρήνης οὐ γὰρ ἂν εἶην ἀρχαῖος, ἐν εἰδόσιν ὀλοφυρόμενος τὴν καταβεβλημένην εὐγένειαν ὦ μοι τῶν τάφων, ὧν οὐ μεθέξω, τῶν δωρικῶν ...

224. *Synes.*, *Ep.* (4) 5, 12, 2: ... μητέρα Κυρήνην ...

225. *Synes.*, *Ep.*, 91, 153, 10-11: ... ἀσύντακτος πάση πόλει καὶ πολιτείᾳ ...

226. *Dio Chrys.*, *Or.*, 47. 10.

227. *Synes.*, *Ep.*, 11 32, 5-6: ... καὶ τῷ τε ἐν ἄστει δῆμῳ καὶ ὅσοι κατ' ἀγροὺς ἢ κωμητικὰς ἐκκλησίας ἀυλίζονται ...· πρβλ. επίσης *Synes.*, *Ep.*, 12, 33, 8· 107, 191, 12· V. Ehrenberg, *Von den Grundformen griechischer Staatsordnung*, Heidelberg 1961, 12.

228. *Synes.*, *Katast.*, II 290, 291, 20-2: Ἀπέσβη τὰ Πενταπόλεως οὐτ' ἐμοὶ πατρίς, ἣν ἀπολείψω ...

229. *Synes.*, *Katast.*, II 286, 11-12: ... ἐγένετο Ρωμαῖοις ἔθνους ζημία ... πρβλ. *Synes.*, *Ep.*, 73, 131, 13-14: ... ἐπαρχίαν Ρωμαϊκὴν ἀνηρῆσθαι ἐκ μέσης της διοικήσεως ...

230. Βλ. H. Kees, "Libya Pentapolis", *RE* XIX 1, Stuttgart 1937, 509-510.

231. *Synes.*, *De regno*, 18, 3-7: ... ἀπολαυόντων οἵκοι καὶ πόλεις καὶ δῆμοι καὶ ἔθνη καὶ ἥπειροι προνοίας βασιλικῆς ...

232. *Synes.*, *Ep.*, 124, 213, 7: ... τί γὰρ καὶ πάθω Λίβυς ὧν καὶ ἐνταῦθα γενόμενος καὶ τῶν πάππων τοὺς τάφους οὐκ ἀτίμους ὄρων ...

233. Nörr, *Imperium*, 62· *Dio Chrys.*, *Or.*, 34. 7.

234. Nörr, *Imperium*, 66· πρβλ. M. De Dominicis, "Il Rescrito di Constantino agli Umbri" *Bulletino dell' Istituto di Diritto Romano*, 65, 1962, 170-191, ειδικότερα 190· *C.Th.* 12. 1. 148· 12. 12. 7

πολίτες είναι πλέον βασιλευόμενοι²³⁵, αρχόμενοι²³⁶ και υπήκοοι²³⁷, γεγονός το οποίο δεν υπονοεί την υποταγή τους στο ρωμαϊκό ζυγό, αλλά το καλῶς ἄρχεσθαι, την πολιτική τους στάση και θέση έναντι του οικουμενικού ἤδη από την περίοδο της Ηγεμονίας χαρακτήρα του ρωμαϊκού κράτους.

Στο πλαίσιο αυτό η έννοια της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας προϋποθέτει μία πολιτική δύναμη με συγκεντρωτικό χαρακτήρα, η οποία αφενός μεν μεριμνώντας για όλες τις πόλεις²³⁸, αφετέρου δε επιβάλλοντας την ρωμαϊκή τάξη και ειρήνη²³⁹ στους πολυεθνικούς πληθυσμούς²⁴⁰ που περιλαμβάνει στα εδάφη της, καθορίζει τις υποχρεώσεις των υπηκόων της. Το γεγονός αυτό οδηγεί την αυτοκρατορία σε νέα πολιτική σχέση με λαούς έξω από τα σύνορά της²⁴¹ και επιτρέπει στα βαρβαρικά έθνη να απολαύσουν της φιλανθρωπίας, μέριμνας και πρόνοιας του ρωμαίου αυτοκράτορα²⁴². Ο Θεμίστιος στους πανηγυρικούς του λόγους εκλαμβάνει την αρετή της φιλανθρωπίας ως τον πυρήνα της αυτοκρατορικής ιδέας και αναφέρεται σε μία πνευματική νίκη του πολιτισμένου κόσμου έναντι του απολίτιστου²⁴³.

Επομένως τον 4ο αιώνα η πολιτική δομή της ανθρωπότητας έχει αλλάξει. Δεν επικράτησαν οι Ρωμαίοι επί των βαρβάρων, αλλά τάξεις ἀταξίας κρείττων ἐφάνη καὶ κόσμος ἀκοσμίας καὶ θάμβους θαρραλεότης καὶ τὸ εὐπειθὲς τοῦ δυσηκόου²⁴⁴. Το γεγονός αυτός έχει ως αποτέλεσμα τον ιδεολογικό προσανατολισμό του ανθρώπου της εποχής αυτής στην ιδέα της αυτοκρατορίας. Ο Θεόσιος περιγράφοντας την αντίδραση του εκρωμαϊσμένου πληθυσμού της Καρχηδόνας και της αστικοποιημένης περιοχής της *Africa proconsularis* στο τυραννικό καθεστώς και στα επεκτατικά σχέδια του Γίλδωνα²⁴⁵, τονίζει όχι μόνον την αφοσίωση των αστικών κέντρων της Β.

235. Synes., *De regno*, 56, 18.

236. Synes., *De regno*, 20, 5.

237. Synes. *Ep.* 62, 103, 6.

238. Them., *Or.*, 11, 226, 4-7: ... οὕτω καὶ ὁ μέγας βασιλεὺς ἀνίστησι μὲν τὰς μείζους πόλεις, ἀνίστησι δὲ καὶ τὰς ἐλάττους, ...

239. Them., *Or.*, 10, 214, 13: ... τὴν εἰρήνην τοῖς ὑπηκόοις ἔγκαρπον ποίει καὶ ἐνεργόν ...

240. Στο πλαίσιο αυτό ο Συνέσιος χαρακτηρίζει τους Γότθους ως νεότητα ἐτερότροφο, η οποία διατηρούσε τα δικά της ἤθη Synes., *De regno*, 44, 4: ... ἔθεσιν ἰδίους χρωμένοις ...

241. Suerbaum, 62.

242. Them., *Or.*, 13, 251, 252, 29-2: ... βασιλικώτερόν φημι εἶναι τὸν πλείους εὖ ποιούντα τοῦ πλείους νικῶντος, ὅσωπερ, οἶμαι καὶ τὸ σῶζειν ἀνθρώπους τοῦ διαφθεῖρειν ... 15, 282, 7: ... ἀρετῶσι λαοὶ ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν βασιλέων ...

243. Them., *Or.*, 7, 145, 28: ... ψυχὰς ἐξ ἀγρίων ἡμέρους κατασκευάζειν ...

244. Them., *Or.*, 15, 283, 24-28. J. Vogt, "Kulturwelt und Barbaren", στον τόμο *Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse* 1, Wiesbaden 1967, 5-67.

245. Gildo MUM (in Africa) 386-398 *PLRE* I. Για την εξέγερση του Γίλδωνα βλ. σχετ. Δ. Π. Καραμπούλα, "To patrimonium Gildonis και η comitiva Gildoniaci patrimonii

Αφρικής στο ρωμαϊκό κράτος, αλλά και το γεγονός ότι κατά παράνομο και μόνον τρόπο μπορούσε να αποσπασθεί τμήμα από την *societas rei publicae Romanae: Africam orientalis imperii partibus iungere*²⁴⁶; *Africam excerptam a societate rei publicae sibi usurpare ausus est*²⁴⁷.

Οι πολεμικές συγκρούσεις και η καταστροφή των πόλεων (4ος-6ος αιών.)

Όπως επομένως και κατά τους προηγούμενους αιώνες έτσι και τον 4ο αιώνα το κράτος εξακολουθεί να διεξάγει πολέμους σε όλα τα μέτωπα²⁴⁸. Ο θάνατος μάλιστα δύο αυτοκρατόρων στα πεδία των μαχών, του Ιουλιανού (363) στην Ανατολή και του Βάλενς (367-370) στην Θράκη αποδεικνύει το μέγεθος της έντασης των πολεμικών συγκρούσεων. Οι διαμαρτυρίες επομένως του Λιβάνιου για την κατάσταση ανάγκης που βρίσκονταν οι πόλεις δεν στερούνταν ερείσματος²⁴⁹. Ειδικότερα όταν κατά τα μέσα του 4ου αιώνα τα σύνορα έγιναν αβέβαια και στην ύπαιθρο χώρα άρχισαν να εγκαθίστανται γερμανικής, αργότερα σλαβικής και αραβικής καταγωγής οικιστές οι πόλεις σταδιακά καταστράφηκαν²⁵⁰.

Μετά το θάνατο του Θεοδοσίου (378-380, 388-391), το 395 οι εχθροί της αυτοκρατορίας ανανεώνουν τις επιθέσεις τους και ερημώνουν Παννθνία, Θράκη, Ανατολή, Μικρά Ασία, και Συρία²⁵¹. Οι Γότθοι εισβάλλουν στον ελλαδικό χώρο και φτάνουν μέχρι την Πελοπόννησο, ενώ αρχές του 5ου αιώνα καταλαμβάνουν την Ιταλία και λεηλατούν την Ρώμη²⁵². Οι Ούννοι,

κατά την περίοδο της Ύστερης Αρχαιότητας", στον τόμο *Επετηρίς του κέντρου Ερεύνης Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 36, 2002, 81-118· βλ. επίσης T. Kotula, "Der Aufstand des Afrikaners Gildo", *Alttertum* 18, 1972, 167-176.

246. *Paulus Orosius, Historiae adversum paganos.*, C. Zangmeister, Wien 1882, CSEL 5· ανατ. Hildesheim 1967· F. L. Dextrī, *Pauli Orosii Opera Omnia*, PL 31, 7, 36, 2, στο εξής *Oros.*

247. *Oros.*, 7, 36, 3· Suerbaum, 233 σημ. 22.

248. Μία ολοκληρωμένη εικόνα της κατάστασης του ρωμαϊκού κράτους έως το έτος 395 παρουσιάζουν οι A. Piganiol, *L' Empire Chrétien (325-395)*, Paris 1947 και E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches I*, Wien 1928, 160-336, στο εξής, Stein, *Geschichte* του ιδίου, *Histoire du Bas-Empire*, publié par J.-R. Palanqué, Paris Bruges 1949· ανατ. Amsterdam 1968, στο εξής, Stein, *Histoire*.

249. *Libanii Opera*, R. Foester, Hildesheim 1963, 2. 26, στο εξής, *Liban.*, *Or.*

250. Βλ. A. Demandt, *Geschichte der Spätantike, (Das Römische Reich von Diocletian bis Justinian 284-565 n. Chr.)*, München 1998, 382, στο εξής, Demandt.

251. Βλ. Stein, *Geschichte*, 349-350· J. Karayannopoulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, München 1958, 2 σημ. 5, στο εξής, Karayannopoulos, *Finanzwesen*.

252. Stein, *Geschichte*, 353-354, 378-379, 385, 388-390, 394· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 6.

αν και πολιτικά δεν αποτελούν θανάσιμο κίνδυνο για την ανατολική αυτοκρατορία, οικονομικά συγκλονίζουν το κράτος²⁵³, ενώ οι επαναλαμβανόμενες πειρατικές επιδρομές των Βανδάλων δυσχεραίνουν τις συναλλαγές, αλλά και την επικοινωνία μεταξύ Ανατολής και Δύσης από τη θάλασσα²⁵⁴. Η ναυτική εκστρατεία των Βυζαντινών εναντίον των βανδάλων είναι καταστροφική για την αυτοκρατορία²⁵⁵. Επί Ζήνωνα οι εχθρικές επιδρομές συνεχίζονται στον Δούναβη, την Θράκη και την Ανατολή²⁵⁶. Επί της βασιλείας του διαδόχου του Ζήνωνα Αναστασίου (491-518) το κράτος δέχεται επιθέσεις των Βλέμμυων στην Αίγυπτο και των Βουλγάρων στα Βαλκάνια, ενώ αραβικά φύλα απειλούν την λιβανική Φοινίκη και την Συρία. Το έτος 502 επακολουθεί η ισχυρότερη αραβική επίθεση. Η Παλαιστίνη και η Φοινίκη ισοπεδώνονται από τους εχθρούς²⁵⁷. Κατά το ίδιο έτος αναζωπυρώνονται οι Περσικοί πόλεμοι για τρία χρόνια (502-505) με καταστροφικές συνέπειες για τις ασιατικές επαρχίες του κράτους²⁵⁸, ενώ οι βαρβαρικές επιδρομές συνεχίζονται με αμείωτη ένταση: Θεσσαλία, Μακεδονία, Πόντος, Μικρά Ασία, Κυρηναϊκά δέχονται συνεχείς επιθέσεις που συνεπάγονται λεηλασίες, ερημώσεις και παρόμοιες καταστροφές²⁵⁹. Επί του διαδόχου του Αναστασίου, Ιουστίνου (518-527) ανανεώνεται ο βυζαντινοπερσικός πόλεμος, ο οποίος διήρκεσε καθόλη τη διάρκεια της διακυβέρνησης του και τελείωσε με την ανακωχή ειρήνης επί Ιουστινιανού (527-565)²⁶⁰. Επί της διακυβέρνησης του τελευταίου αυτοκράτορα ξεκινάει μία ατελείωτη σειρά πολεμικών συρράξεων στην Ανατολή, Αφρική, Ιταλία και Ισπανία στο πλαίσιο της πολιτικής της *reconquista* που θα αποτελούσε το θεμέλιο λίθο της αυτοκρατορικής πολιτικής του προς ανατολάς πλέον προσανατολισμένου κράτους²⁶¹. Οι παραπάνω πόλεμοι των Βυζαντινών δεν είχαν πάντα νικηφόρο αποτέλεσμα, γεγονός που τους ανάγκαζε να εξαγοράζουν την ειρήνη²⁶². Ακόμα όμως και στις περιπτώσεις που οι εχθροί οπισθο-

253. Stein, *Geschichte*, 434-435, 437-440· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 7

254. L. Schmidt, *Geschichte der Vandalen*, München 1942, 77 έπ., στο εξής, Schmidt, *Vandalen*, 77 έπ· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 8.

255. Stein, *Geschichte*, 531-532· Schmidt, *Vandalen*, 89 έπ· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 9.

256. Stein, *Geschichte*, 535· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 10.

257. Stein, *Histoire*, 89-92· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 11.

258. Stein, *Histoire*, 93-99· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 12.

259. Stein, *Histoire*, 105-106· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 13.

260. Stein, *Histoire*, 271-273· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 2 σημ. 14.

261. Stein, *Histoire*, 283-368 και 485-611· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 3 σημ. 15.

262. Σύμφωνα με τον Πρίσκο η ειρήνη με τους Ούννους εξαγοράσθηκε στην αρχή έναντι 25. 200 *solidi* (=Fr. 1 (De Leg. I 122, 14· FHG. IV 72· HGM I 277. 23), αργότερα δε έναντι 50. 400 *solidi* (=Fr. 1 (De Leg. I 122, 12· FHG. IV 72· HGM I 277. 20). Στη συνέχεια ενώ απήτησαν μία άπαξ εισφορά ύψους 432. 000 *solidi* αύξησαν τον ετήσιο φόρο

χωρούσαν και ο πόλεμος είχε επιτυχή έκβαση έπρεπε να ληφθεί μέριμνα για την αποκατάσταση των ζημιών με ενδεχόμενες φοροαπαλλαγές των περιοχών αυτών²⁶³, επισιτιστική ενίσχυση του πληθυσμού²⁶⁴ και εξαγορά των αιχμαλώτων²⁶⁵. Δεν ήταν όμως μόνον οι πόλεμοι με τους εξωτερικούς εχθρούς που εξάντλησαν την οικονομία και τους πόρους του ρωμαϊκού κράτους. Πέρα από τις φυσικές καταστροφές που απετέλεσαν μία μόνιμη πηγή οικονομικής εξάντλησης²⁶⁶ καθόλη την πρώιμη ιστορία του το κράτος ταλανιζόταν από εμφυλίους πολέμους και εσωτερικές αναταραχές που είχαν ολέθριες συνέπειες για την οικονομία του²⁶⁷.

στο ύψος των 151. 200 solidi (=Fr. 3 (De Leg. II 576, 26, 12 = Fr. 5 FHG. IV 74· HGM I 282, 26.)· βλ. Stein, *Geschichte* 434, 435, 438· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 4 σημ. 22.

263. Βλ. *Chronographia I. Malalae*, ex recensione L. Dindorf, Bonn 1831. CB (1831)· Migne PG 97, 65-717, 406, 17, I. Malalae, *Chronographia*, I. Thurn (CFHB 35), Berlin-N. York 2000, στο εξής, *Μαλάλας*, ο οποίος αναφέρεται σε τριετή φοροαπαλλαγή περιοχών που είχαν πληγεί από επιδρομές βαρβάρων επί Αναστασίου.

264. Ο Ζώσιμος, [Zosime, *Histoire nouvelle*, F. Paschoud, Paris 1971-1989, III. 5, (117. 12 επ., στο εξής, *Zosim.*] αναφέρει ότι μετά την απελευθέρωση πληθυσμών της αυτοκρατορίας που είχαν αιχμαλωτίσει οι Γερμανοί σε 40 πόλεις του Ρήνου, ο Ιουλιανός αναγκάστηκε για τον επισιτισμό τους να φέρει σιτηρά από την Βρετανία επειδή οι περιοχές αυτές είχαν ολοσχερώς καταστραφεί από τις επιδρομές Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 4 σημ. 19.

265. N. 65 (538) *de alienatione rerum ecclesiae ... pro captivorum redemptione*· προβλ. *Μαλάλας*, 40, 18 επ. Η απελευθέρωση των αιχμαλώτων από τους Ούννους ενώ στοίχιζε στην αρχή σύμφωνα με μαρτυρία του Προκόπου 8 solidi ανά κεφαλή (=Fr. 1 (De Leg. I. 122.8· FHG. IV 72· HGM I 277,15, 2) έφθασε στη συνέχεια στους 12 solidi ανά κεφαλή (=Fr. 3 (De Leg. II. 576, 29· 578,1= Fr. 5 FHG. IV 74-75· HGM I 282, 30· 285, 5· βλ. Stein, *Geschichte*, 435, 438· Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 4 σημ. 22.

266. Βλ. για τα μέτρα κατά των φυσικών καταστροφών επί Βεσπασιανού *Suet.*, *Vesp.*, 17· βλ. για τις φυσικές καταστροφές και τις συνέπειές τους I. Γ. Τελέλης, *Μετεωρολογικά φαινόμενα και κλίμα στο Βυζάντιο*, 2 τόμ., Αθήνα 2004.

267. Ειδικότερα στη διάρκεια του 3ου αιώνα η αδυναμία του κρατικού μηχανισμού να ανταποκριθεί στις ανάγκες της αυτοκρατορίας, η σύμπτωση εξωτερικών κινδύνων και εσωτερικών προβλημάτων εξαιτίας κυρίως της αστάθειας στην αυτοκρατορική διαδοχή οδήγησαν σε διαρκείς εμφύλιες συρράξεις, οι οποίες έθεσαν έντονα το πρόβλημα της εσωτερικής σταθερότητας και υπαγόρευαν την λήψη καθοριστικών μέτρων σε όλους τους τομείς του δημοσίου βίου· βλ. σχετ. Demandt, 19-29. Από το θάνατο του Μ. Κωνσταντίνου και μέχρι την αναγόρευση του Ιουστινιανού δεν υπήρξε ούτε ένας αυτοκράτορας που δεν αναγκάστηκε να έρθει αντιμέτωπος με άλλους διεκδικητές του θρόνου. Έτσι ο Κωνσταντίνος αγωνίσθηκε επί μία τριετία κατά του Μαξεντίου, ο Βαλεντινιανός και ο Βάλενς στην αρχή κατά του Προκοπίου και στη συνέχεια κατά του συγγενή του Μάρκελλου, ο Θεοδόσιος επί μία πενταετία κατά του Μάξιμου και στη συνέχεια κατά του Ευγένιου. Επί Αρκαδίου και Θεοδοσίου Β' δεν υπήρξαν ανταπαιτητές του θρόνου για το λόγο κυρίως ότι ο ανταγωνισμός εξαντλείτο μεταξύ των αξιωματούχων, στους οποίους επί της ουσίας είχε παραχωρηθεί η εξουσία. Ο Ζήνων στη συνέχεια υποχρεώθηκε να παραχωρήσει στον ανταπαιτητή του Βασιλίσκο την εξουσία επί δύο χρόνια, ο δε Ανα-

Στο πλαίσιο αυτό, οι πηγές που αναφέρονται στην παρακμή των πόλεων, συμπληρώνονται από αντίστοιχα αρχαιολογικά ευρήματα²⁶⁸. Οι κάτοικοι των πόλεων κατέφυγαν στα βουνά²⁶⁹, όταν η *pax Augusta* που τους είχε επιτρέψει έναν πιο άνετο τρόπο ζωής έπαυσε να υφίσταται. Στην Ανατολή, το μεγαλύτερο μέρος των αρχαίων πόλεων δεν ξανακτίσθηκε, ενώ από την ολοκληρωτική παρακμή επέζησαν μόνον οι μεγάλες μητροπόλεις²⁷⁰. Στη θέση ναών, αγορών και λουτρών δέσποζαν πλέον πύργοι, τείχη και εκκλησίες. Σε γενικές γραμμές οι πόλεις παρήκμασαν ως προς τον αριθμό των κατοίκων, το μέγεθος, την ομορφιά και την σημασία τους²⁷¹ κυρίως μετά την οριστική διάκριση μεταξύ παραμεθόριου και στρατού εκστρατείας και τη συνακόλουθη μείωση της προστασίας των συνόρων.

Στρατιωτικές ανακατατάξεις και συνέπειες

Η παρουσία στρατευμάτων εγκατεστημένων στις παραμεθόριες οχυρώσεις παράλληλα με τον στρατό εκστρατείας, του οποίου επικεφαλής ήταν ο αυτοκράτορας προϋπήρχε του Διοκλητιανού²⁷². Άλλωστε η στρατιωτική οργάνωση που επέβαλε ο Αύγουστος βασίσθηκε στο σύστημα των μεθοριακών στρατευμάτων, η μετατροπή ωστόσο στη συνέχεια της αυτοκρατορικής φρουράς που στάθμευε στην πρωτεύουσα²⁷³ σε αυτοκρατορικό στρατό εκστρατείας και ο συνεπαγόμενος υποβιβασμός των παραμεθόριων στρατευμάτων σε στρατιώτες β' τάξης, υπηρξε μία εξέλιξη η οποία παρατηρήθηκε επί Κωνσταντίνου²⁷⁴. Επί Κωνσταντίνου ο αριθμός των *comitatenses*²⁷⁵

στάσιος ενεπλάκη με τον Βιταλιανό σε έναν διετή αγώνα για τη διατήρηση του θρόνου του· βλ. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 5, 6.

268. Demandt, 382-383.

269. A. Dunn, "The Transformation from Polis to Kastron in the Balkans (III-VIcc.): General and Regional Perspectives", *BMGS* 18 (1994), 60-80· G. P. Brogiolo-N. Gauthier-N. Christie, *Towns and their Territories between Late Antiquity and the early Middle Ages*, Leiden 2000.

270. J. Durliat, *De la ville antique à la ville byzantine. La problème des subsistances*, Rome 1990.

271. B. Ward Perkins, "The Cities", στον τόμο A. Cameron-P. Garnsey, *The Late Empire, A.D. 337-425*, Cambridge 1998, 371-410.

272. Επί Διοκλητιανού συγκροτήθηκε ένας στρατός εκστρατείας περιορισμένου μεγέθους M. Nicasie, *Twilight of Empire, The Roman Army from the Reign of Diocletian to the Battle of Adrianople*, Amsterdam 1998.

273. Th. Mommsen, *Ges. Schriften* VI 3 (*Historische Schriften*), "Das römische Militärwesen seit Diocletian", 206-283, ειδικότερα 206-207, στο εξής, Mommsen, *Militärwesen*.

274. J. B. Cambell, *The Emperor and the roman Army (31 BC-AD 235)*, Oxford 1984.

275. *C.Th.* 7. 20. 4 (325). Ο νόμος αυτός όριζε ότι οι υπηρετούντες στους *comitatenses*, *ripenses* και *protectores* είχαν περισσότερα προνόμια από εκείνους που υπηρετούσαν στις

αυξήθηκε εξαιτίας της συγχώνευσης τμημάτων του στρατού εκστρατείας και τμημάτων των μεθοριακών στρατευμάτων. Ο στρατός εκστρατείας συγκροτείτο πλέον από λεγεώνες 1000 ενδεχομένως ατόμων· τα *auxilia* και *vexillationes* του ιππικού απετέλεσαν επικουρικές μονάδες²⁷⁶. Στο πλαίσιο αυτό η οργάνωση των *limitanei* διατηρήθηκε όπως επί Διοκλητιανού, οι αυτοκράτορες όμως διαθέτοντας περισσότερα μέσα για το στρατό εκστρατείας ενίσχυσαν την αναποτελεσματικότητά τους²⁷⁷. Στη στρατιωτική ορολογία αποτυπώνονται οι διαφοροποιήσεις μεταξύ των στρατιωτικών σωμάτων, των *milites Palatini* ή *comitatenses* και των *milites ripenses* ή *riparienses*²⁷⁸, των *milites* ή *numeri*²⁷⁹ και των *limitanei milites*²⁸⁰, των *comitatenses* και των *limitanei*²⁸¹, των *numeri equitum vel peditum* και των *limes*²⁸², των *milites* και των *limitanei*²⁸³.

Τα ιστορικά στοιχεία για την κατάσταση του στρατού κατά την διάρκεια των αιώνων αυτών υπήρξαν πενιχρά²⁸⁴. Ενδεικτικά αναφέρεται, ότι στις αρχές του 3ου αιώνα οι στρατιωτικές δυνάμεις αριθμούσαν 33 λεγεώνες ή περίπου 300.000 άνδρες, αριθμός μάλλον αξιόπιστος για τις αρχές του 3ου αιώνα. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του Λακτάντιου, επί Διοκλητιανού, ο αριθμός των στρατευμάτων τετραπλασιάσθηκε²⁸⁵, ενώ σύμφωνα με τις αναφορές των χρονογράφων τα οχυρωματικά έργα, αλλά και ο αριθμός των εγκατεστημένων στην παραμεθόριο στρατιωτών αυξήθη-

alae und cortes J. B. Cambell· μεταφρ.: A. Heckmann, "Limitanei", *N. Pauly* 7, 1999, 231-234, στο εξής, Cambell, *Limitanei*· B. Cambell· μεταφρ.: A. Beuchel, "Comitatenses", *N. Pauly* 3, 1997, 93-94, στο εξής, Cambell, *Comitatenses*· W. Seston, "Du comitatus de Dioclétien aux comitatenses de Constantin", *Historia* 4, 1955, 284-96· ανατ. στον τόμο *Scripta Varia: Mélanges d'histoire romaine, de droit, de épigraphie et d'histoire du Christianisme* (Collection de l'École Française de Rome 43· Rome 1980), 483-495.

276. P. K. Cooper, *The third Century Origins of the New Roman Army*, Dr. Phil. Thesis, Oxford 1968· βλ. πηγές, Mommsen, *Militärwesen*, 210 σημ. 1.

277. Cambell, *Comitatenses*, 94.

278. Mommsen, *Militärwesen*, 209 σημ. 3.

279. Βλ. σχετ. Mommsen, *Militärwesen*, 210 σημ. 1, όπου και πηγές.

280. C. 1. 27. 2. 8.

281. C. 1. 27. 2. 8.

282. C. 12. 35. 17.

283. C. 1. 27. 2. 13 και N. 103· Mommsen, *Militärwesen*, 206-28, ειδικότερα 209 σημ. 4· P. Casey, "Justinian, the limitanei, and Arab-Byzantine relations in the sixth century," *JRA* 9, 1996, 214-22.

284. Βλ. B. Isaak, "The Army in the Late Roman East: The Persian Wars and the Defence of the Byzantine Provinces", στον τόμο Av. Cameron, *The Byzantine and Early Islamic Near East III: States, Resources and Armies*, Princeton N.Y. 1995, 125-155.

285. *Lactance, De la mort des persécuteurs*, J. Moreau (*Sources Chrétiennes* 39), Paris 1954, 7, στο εξής, *Lactant., De mort. pers.*· βλ. Mommsen, *Militärwesen*, 220 σημ. 2.

καν²⁸⁶. Στο πλαίσιο αυτό από το τέλος του 3ου αιώνα τα στρατόπεδα και οι οχυρώσεις κατασκευάσθηκαν βάσει καινούργιου σχεδίου και ενισχύθηκαν με ισχυρότερα τείχη²⁸⁷.

Συνοφίζοντας μία ισχυρή αύξηση του στρατού εκστρατείας μετά από τη σχετική αποδυνάμωση των παραμεθόριων στρατευμάτων²⁸⁸ έλαβε χώρα κυρίως επί Κωνσταντίνου²⁸⁹. Ο Βαλεντινιανός²⁹⁰ ενίσχυσε το ρωμαϊκό στρατό εν μέρει από τον κελτικό λαό της υπαίθρου και εν μέρει από τους εγκατεστημένους στις όχθες του Ρήνου βαρβάρους.²⁹¹ Επί Θεοδοσίου η ισχύς των στρατευμάτων ήταν εντυπωσιακή²⁹². Προς το τέλος της βασιλείας του τα στρατεύματα που είχαν εγκατασταθεί στο ανατολικό τμήμα της αυτοκρατορίας απαριθμούσαν πέντε μονάδες, εκ των οποίων οι δύο ήσαν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, ενώ οι υπόλοιπες ήσαν εγκατεστημένες στη Θράκη, στο Ιλλυρικό και στην ανατολική συνοριακή γραμμή²⁹³. Επί Ιουστινιανού σύμφωνα με τον Αγαθία τα στρατεύματα ανέρχονταν στους

286. Zosim., 2. 34: ... τῆς Ῥωμαίων ἐπικρατείας ἀπανταχοῦ τῶν ἐσχατιῶν τῇ Διοκλητιανοῦ προνοίᾳ κατὰ τὸν εἰρημένον ἤδη μοι τρόπον πόλεσι καὶ φρουρίοις καὶ πύργοις διειλημμένης καὶ παντός τοῦ στρατιωτικοῦ κατὰ ταῦτα τὴν οἴκησιν ἔχοντος ἄπορος τῶν βαρβάρων ἦν ἡ διάβασις. (A. Adler, *Suda Lexicon I-IV*, Stuttgart 1971, “ἐσχατιά”): ... ὁ Διοκλητιανὸς λόγον ποιούμενος τῶν πραγμάτων ὡήθη δεῖν καὶ δυνάμειν ἀρκούσαις ἐκάστην ἐσχατιὰν ὀχυρώσαι καὶ φρούρια ποιῆσαι ... βλ. Mommsen, *Militärwesen*, 220 σημ. 3.

287. D. Baatz, “Befestigungswesen”, *N. Pauly* 2, 1997, 335-542.

288. Zosim., όπου παραπάνω: ... καὶ ταύτην δὴ τὴν ἀσφάλειαν διαφθείρων ὁ Κωνσταντῖνος τῶν στρατιωτῶν τὸ πολὺ μέρος τῶν ἐσχατιῶν ἀποστήσας ταῖς οὐ δεομέναις βοηθείας πόλεσιν ἐγκατέστησε καὶ τοὺς ἐνοχλουμένους ὑπὸ βαρβάρων ἐγύμνωσε βοηθείας ...· πρβλ. *Aur. Vict.*, 41, 12: ... (Constantinus) ingentem animum avocavit novandae militiae ordine ... βλ. Mommsen, *Militärwesen*, 221 σημ. 1.

289. St. Johnson, *Late Roman Fortifications*, Goldborn 1983, 255 έπ.

290. Fl. Valentinianus (7) Augustus 364-375 *PLRE I*: Για τα μεγαλεπήβολα αμυντικά σχέδια του Βαλεντινιανού Α΄ στις περιοχές του Ρήνου και του Δούναβη βλ. H. Brandt, *Zeitkritik in der Spätantike. Untersuchungen zu den Reformvorschlägen des Anonymus De rebus bellicis*, München 1988, 122 σημ. 30 και S. Lorenz, *Imperii fines erunt intacti. Rom und die Alamannen*, Frankfurt a. M. 1997, 117 έπ.

291. Zosim., 4. 12: ... ἔκ τε τῶν προσοικούντων τῷ Ῥήνῳ βαρβάρων καὶ ἐκ τῶν ἐν τοῖς ὑπὸ Ῥωμαίους ἔθνεσι γεωργῶν τοῖς στρατιωτικοῖς ἐγκαταλέξας τάγμασιν ... *Ammiani Marcellini, Rerum Gestarum libri qui supersunt I-II*, W. Seyfarth, Leipzig 1978, 30, 7, 6: ... Valentinianus et auxit exercitus valido supplemento et utrobique Rhenum celsioribus castris munivit atque castellis, στο εξής, *Amm. Marc.*: Mommsen, *Militärwesen*, 264 σημ. 1· βλ. επίσης S. H. Elton, *Warfare in Roman Europe A.D. 350-425*, Oxford 1996.

292. *Them.*, *Or.* 18, 320 5-10: ... ὃ πλοῦτος τοσοῦτον βόσκει στρατὸν ὅσον οὐποτε ἡ Ῥωμαίων ἡγεμονία ... Ο Ζώσιμος ωστόσο αναφέρει το αντίθετο (Zosim., 4. 29: ... τὸ στρατιωτικὸν ἐν ὀλίγῳ μεμείωτο χρόνῳ καὶ εἰς τὸ μηδὲν περίστατο ...· βλ. Mommsen, *Militärwesen*, 264 σημ. 2.

293. Campell, *Comitatenses*, 94.

645.000 άνδρες, αριθμός μάλλον υπερβολικός. Ο αυτοκράτορας πρέπει να διεξήγαγε πολέμους²⁹⁴ με ανεπαρκείς δυνάμεις, γεγονός που δικαιολογεί τις βαρειές και όχι αθεμελίωτες κατηγορίες εναντίον του²⁹⁵. Επί της βασιλείας του τα στρατεύματα πρέπει να ανέρχονταν στους 150.000 άνδρες²⁹⁶.

Οικονομική δυσπραγία και συνέπειες

Στη δομή των κοινοτήτων επομένως, οι οποίες είχαν αποτελέσει κατά την περίοδο της Ηγεμονίας τη σπονδυλική στήλη της διοίκησης²⁹⁷, επήλθαν σημαντικές μεταβολές εξαιτίας των μεγάλων ανακατατάξεων που γνώρισε το ρωμαϊκό κράτος από τα τέλη του 2ου έως και τον 3ο αιώνα μ.Χ. αιώνα. Ειδικότερα στα τέλη του 2ου αιώνα η οικονομική στασιμότητα και δυσπραγία των πόλεων, στην παραγωγικότητα των οποίων στηριζόταν η ευημερία του κράτους είναι γεγονός. Η οικονομική ευημερία των πόλεων στηριζόταν στην οικονομική ευμάρεια της ανώτερης τάξης, μίας μπουρζουαζίας, η οποία ζούσε από τις προσόδους της καλλιέργειας γης που παραχωρούσε στους καλλιεργητές, αλλά και από το εμπόριο και τα επαγγέλματα. Τα περιουσιακά στοιχεία της τάξης αυτής αποτελούσαν τη βάση για την ευμάρεια της πόλης. Ωστόσο τα οικονομικά βάστη που επωμίζεται η άρχουσα τάξη είναι πλέον δυσβάσταχτα και οδηγούν, αφενός μεν στην κατάρρευση των περιουσιών, αφετέρου δε στην αποποίηση των ευθυνών των κατοίκων για τις υποθέσεις της πόλης. Οι διοικητικές υποθέσεις της πόλης γίνονται πλέον αντιληπτές ως αγγαρείες με αποτέλεσμα την απομάκρυνση του ιδί-

294. Βλ. A. D. Lee, "The Empire at War", στον τόμο M. Maas, *The Cambridge Companion to the Age of Justinian*, Cambridge 2005, 113-133· J. Haldon, *War, State and Society in the Byzantine World*, London 1999, 113-133· M. Whitby, "The Army", στον τόμο A. Cameron-B. Ward Perkins-M. Whitby, *The Cambridge Ancient History 14: Late Antiquity Empire and Successors, A.D. 425-600*, Cambridge 2000, 288-314· R. Grosse, *Römische Militärgeschichte von Gallienus bis zum Beginn der byzantinischen Themenverfassung*, Berlin 1920· J. Haldon, *Recruitment and Conscription in the Byzantine Army c. 550-950*, Vienna 1979.

295. *Procopii Caesariensis*, J. Haury-G. Wirth, *Opera omnia III, Historia Arcana*, Leipzig 1963, XXIV· *Vegetius Epitomae Rei Militaris*, M. D. Reeve Oxford 2004, 2, 3· Mommsen, *Militärwesen*, 265.

296. *Agathiae Myrinaei, Historiarum libri V*, R. Keydell Berlin 1967 (=CFHB II), 5, 13· Mommsen, *Militärwesen*, 264 σημ. 3· A. Müller, "Das Heer Justinians (nach Prokop und Agathias)", *Philologus* 71, 1912, 101-138· G. Ravegnani, *Soldati di Bisanzio in età Giustiniana*, Rome 1988· H. Hamestad, "Les Forces Militaires d'après la Guerre Gothique de Procope", *Classica et Mediaevalia* 21, 1960, 136-183.

297. Βλ. γενικότερα για τις πόλεις την περίοδο της Ηγεμονίας Nörr, *Imperium*· C. P. Jones, *The Roman World of Dion Chrysostom*, Cambridge-Massachusetts-London 1978· R. Bernhardt, *Polis und römische Herrschaft in der späten Republik (149-31 v. Chr.)*, Berlin 1985· M. Lemosse, *Le regime des relations internationales dans le Haut-Empire Romain*, Paris 1967.

ου του ατόμου από την πόλη²⁹⁸. η τιμή ειδικότερα να ανήκει κάποιος στην *curia* απέβη ένα επαχθές προνόμιο²⁹⁹. Από τις υποχρεώσεις της *curia* απαλλάσσονταν όσοι εντάσσονταν πλέον στην υπηρεσία του κράτους³⁰⁰, άλλωστε η μορφωμένη αστική τάξη των πόλεων προόριζε τους απογόνους της κυρίως για την κρατική διοίκηση. Το γεγονός αυτό καθώς και η υιοθέτηση μέτρων οικονομικής παρεμβατικής πολιτικής κατά τον 3ο αιώνα, θα επιφέρει τη συρρίκνωση της οικονομικής ισχύος και επομένως της αυτοδιοικήσεως των τοπικών βουλών καθώς και τη διαμόρφωση οικονομικών και κοινωνικών διακρίσεων στο εσωτερικό της πρώην ομοιογενούς τάξεως των *curiales*³⁰¹.

Από τα μέσα του 3ου αιώνα λόγω της αυξανόμενης πίεσης των βαρβάρων στη συνοριακή γραμμή αλλά και λόγω των προηγηθέντων εμφυλίων πολέμων η αύξηση του στρατού και των αντίστοιχων δαπανών για τη διεξαγωγή των πολέμων είχε ως αποτέλεσμα την αποτελμάτωση της παραγωγής και την επακόλουθη περαιτέρω επιβάρυνση της λεγόμενης αστικής τάξης³⁰². Οι πλούσιοι απελεύθεροι εξαφανίστησαν, ο κατώτερος αστικός πληθυσμός περιήλθε σε σχέση στενής εξάρτησης από το κράτος, με την οργάνωσή του σε εταιρείες, πράγμα το οποίο διευκόλυνε την είσπραξη των φόρων, ανάλογη δε εξέλιξη σημειώθηκε και ως προς τον αγροτικό πληθυσμό. Ο θεσμός των “παροίκων” εξαπλώθηκε, μεγάλος αριθμός άλλωστε των διατάξεων του ρωμαϊκού δικαίου σχετικά με τους παροίκους προέρχεται από τον 3ο μ. Χ. αιώνα³⁰³. Η οικονομική κρίση, η οποία δημιουργείται από το σύνολο των εξελίξεων εκδηλώνεται και με άλλους τρόπους³⁰⁴. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι η αγροτική παραγωγή παλινδρομεί, το εμπόριο σημει-

298. Synes., *Ep.*, 11, 31, 15-16: καὶ τῷ πολίτῃ γεγονέναι πόλεως, πῶς ἀρκέσω μερίμναις ἐχούσαις συνέχεια

299. C. 5. 27. 4. 3· 10. 31. 2· D. 48. 19. 38. 10· 4. 2. 9. 1· 3. 4. 3· *Inst.* 1. 10. 13· Demandt, 378.

300. Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 183 σημ. 2· F. Oertel, *Die Liturgie. Studien zur ptolemaischen und kaiserlichen Verwaltung Ägyptens*, Leipzig 1917.

301. Βλ. για το ζήτημα αυτό Λ. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, “Ανεκπλήρωτες ‘ἐπαγγελίαι’ προς τις πόλεις. Συμβολή στη μελέτη της νομικής τους αντιμετώπισης κατά τη ρωμαιοβυζαντινή περίοδο”, *Επετηρίς του κέντρου Ερεύνῃς Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 40, 2007, 85-126, ειδικότερα 100-101, όπου πηγές και σχετική βιβλιογραφία.

302. Βλ. σχετ. G. Alföldy, “Η κρίση του ρωμαϊκού κράτους στην αρχαία και στην νεώτερη διανόηση”, *ΙΕΕ ΣΤ’*, Αθήνα 1976, 585-588.

303. Βλ. G. Alföldy, “Κοινωνικές μεταβολές και συγκρούσεις”, *ΙΕΕ ΣΤ’*, Αθήνα 1976, 597-598· K. Visky, “Die Miet- und Pachtverträge in der Wirtschaftskrise des 3. Jhs.”, *JJP* 19, 1983, 27-34.

304. Βλ. Κ. Μπουραζέλης, “Η ρωμαϊκή δημόσια οικονομία (200 π.Χ-235 μ.Χ.)”, *ΙΕΕ ΣΤ’*, Αθήνα 1976, 68-83· Μ. Σακελλαρίου, “Οικονομία και Κοινωνία”, *ΙΕΕ ΣΤ’*, Αθήνα 1976, 84-109.

ώνει ύφεση, η παραγωγή των ορυχείων και των βιοτεχνιών παρουσιάζει κάμψη, μεγάλες εισφορές επιβάλλονται στους χειρώνακτες, εμπόρους και αγρότες. Ο πληθωρισμός τέλος περί τα μέσα του 3ου αιώνα εξαιτίας της κυκλοφορίας ήδη από τα τέλη του 2ου μ.Χ. αιώνα μεγάλων ποσοτήτων νομισμάτων με μειωμένη περιεκτικότητα σε ευγενές μέταλλο κορυφώνεται, το δε νομισματικό σύστημα καταρρέει.

Η αποδυνάμωση της τάξης των *curiales* απέβη σε όφελος των επισκόπων, οι οποίοι ανέλαβαν την τοπική αυτοδιοίκηση³⁰⁵ οργανώνοντας παράλληλα την άμυνα των πόλεων κατά των βαρβάρων. Ο Συνέσιος π.χ. ως επίσκοπος της Κυρήνης³⁰⁶ τίθεται τον 4ο αιώνα επικεφαλής της άμυνας της πόλης του³⁰⁷ κατά των ληστρικών επιδρομών των φυλών της ερήμου μετά την αποτυχία των αυτοκρατορικών στρατευμάτων να απωθήσουν με επιτυχία τους εχθρούς³⁰⁸, αλλά και αποστολών³⁰⁹ προς την Κωνσταντινούπολη, προκειμένου να επιτύχει από τον αυτοκράτορα είτε ελάφρυνση της φορολογίας είτε άλλα προνόμια για την πολύπαθη πόλη. Δύο αιώνες αργότερα ο Ιουστινιανός, προκειμένου να ενισχύσει την επικοινωνία μεταξύ κέντρου και περιφέρειας³¹⁰, στο πλαίσιο της αυξανόμενης πολιτικής σημασίας που αποκτούσαν οι επίσκοποι για τις πόλεις τους³¹¹ τους εντάσσει στην υπηρεσία του κράτους. Μετά την καταστροφική επιδρομή των Περσών στα εδάφη της αυτοκρατορίας το έτος 540 οι επίσκοποι εμφανίζονται ως διαμεσολαβητές μεταξύ ρωμαϊκού και περσικού κράτους³¹², οι τριβές ωστόσο μεταξύ της απομακρυσμένης κεντρικής διοίκησης και των σε κίνδυνο ευρισκομένων πόλεων εξακολουθούν να υφίστανται³¹³.

305. S. A. A. Hohlweg, "Bischof und Stadtherr im frühen Byzanz", *JÖB* 20, 1971, 51-62.

306. Synes., *Ep.*, 11, 32, 8-10: ... τότε γνώσομαι τὴν ἱερωσύνην ... Synesios (1) bishop of Ptolemais 411-413 *PLRE* II.

307. Synes., *Katast.* II, 288, 19-21: ... εἰς τὰ τελευταῖα καὶ γυναῖκες συνεστρατεύοντο. εἶδον καὶ συχνοὶ γυναῖκα μαχαιοφόρον ὁμοῦ καὶ βρέφη τιθηνουμένην ...

308. Synes., *Ep.*, 94, 95, 107-108, 110, 125, 130, 132-133.

309. Karamboula, *Staatsbegriffe*, 31. Βλ. παρόμοιες αναφορές για τον ρόλο των επισκόπων ειδικότερα κατά τις επιθέσεις των Περσών στον Προκόπιο.

310. Βλ. M. Meier, *Das andere Zeitalter Justinians*, Göttingen 2004, 558 σημ. 696 και 697, στο εξής, Meier, *Zeitalter*.

311. S. Chr. Marksches, "Die politische Dimension des Bischofsamtes im vierten Jahrhundert", στον τόμο, J. Mehlhausen, *Recht-Macht-Gerechtigkeit*, Gütersloh 1997, 438-469.

312. B. Rubin, *Das Zeitalter Justinians*, Berlin 1960, 324 επ.

313. *Procopii Caesariensis*, J. Haury-G. Wirth, *Opera Omnia* I (I-IV) *De Bello Persico*, *De Bello Vandalico*, Leipzig 1963, II 6, 25· II 7, 14-18· βλ. Meier, *Zeitalter*, 558, 700.

Οι πόλεις επί Ιουστινιανού

Παρόλα αυτά επί Ιουστινιανού οι μεγάλες ελληνόγλωσσες πόλεις στα Νότια Βαλκάνια,³¹⁴ Ασία (*Asia minor*),³¹⁵ Ανατολή³¹⁶ και Αίγυπτο³¹⁷ κατόρθωσαν να ευημερήσουν εξαιτίας της ισχυρής οικονομικής ενίσχυσης από την κεντρική διοίκηση³¹⁸. Ο Προκόπιος δεν επαινεί μόνον την *Iustiniana Prima*, την πατρίδα του Ιουστινιανού (*Caricin Grad*) ως μία ευημερούσα μεγάλη όμορφη πόλη³¹⁹, αλλά μαρτυρεί επίσης ότι οι πολίτες στην Καισάρεια και στην Παλαιστίνη ζούσαν σε υλική ευμάρεια³²⁰. Ο Προκόπιος επαινεί την πόλη του Καισάρεια σε αντίθεση με τον Γίλδα ό οποίος το έτος 540 διαμαρτύρεται για τη φτώχεια και την καταστροφή των πόλεων στην Βρετανία³²¹. Αλλά και στην Αφρική οι πόλεις γνωρίζουν την ίδια εποχή σχετική άνθηση³²². Η αστικοποίηση της αφρικανικής επαρχίας³²³, οι απαρχές της οποίας μπορούν να αναζητηθούν επί Καίσαρα, την εποχή του Ιουστινιανού

314. M. Whitby, "The Balkans and Greece (420-602)", στον τόμο, A. Cameron-B. Ward-Perkins-M. Whitby, *Late Antiquity, Empire and Successors AD 425-600. The Cambridge Ancient History (CAH) 14*, Cambridge 2000, 701-730.

315. C. Rouché, "Asia Minor and Cyprus", στον τόμο, A. Cameron-B. Ward-Perkins-M. Whitby, *Late Antiquity, Empire and Successors AD 425-600. The Cambridge Ancient History (CAH) 14*, Cambridge 2000, 570-587.

316. H. Kennedy, "Syria Palaestina and Mesopotamia", στον τόμο, A. Cameron-B. Ward-Perkins-M. Whitby, *Late Antiquity, Empire and Successors AD 425-600. The Cambridge Ancient History (CAH) 14*, Cambridge 2000, 588-611.

317. J. Keenan, "Egypt", στον τόμο, A. Cameron-B. Ward-Perkins-M. Whitby, *Late Antiquity, Empire and Successors AD 425-600. The Cambridge Ancient History (CAH) 14*, Cambridge 2000, 625-633.

318. A. Walmsley, "Byzantine Palestine and Arabia: Urban Prosperity in Late Antiquity", στον τόμο, N. Christie-S. T. Loseby, *Towns in Transition*, Adelschot 1996, 126-158· A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602 I/II/III*, Oxford 1964, 712-766· W. Brandes-J. Haldon, "Towns, Taxes and Transformation: State, cities and their hinterlands in the East Roman World, ca. 500-800", στον τόμο G. P. Brogiolo-N. Gauthier-N. Christie, *Towns and Their Territories: Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, Leiden-Boston-Köln. 2000, 141-172.

319. *Procopii Caesariensis*, G. Haury-G. Wirth, *Opera Omnia IV, De Aedificiis*, Leipzig 1964, 4. 1. 17-27· N. 11.

320. K. G. Holum, A. Raban and J. Patrich, eds., *Caesarea Papers 2, Journal of Roman Archaeology (JRA Supplementary Series 35)*, Portsmouth R.I., 1999.

321. *De exidio et conquestu Britanniae MGH AA 13*, 26, 2 (The Ruin of Britain)· M. Winterbottom, *Gildas the ruin of Britain and other works*, London 1978· E. Chrysos, "Die Römerherrschaft in Britannien und ihr Ende", *Bonner Jahrbücher* 191 (1991), 247-276. Για τον Γίλδα βλ. K. P. John, "Gildas", *N. Pauly* 4, 1998, 1071.

322. F. M. Clover, "Felix Karthago", *DOP* 40 (1986), 1-16.

323. P. Carnsey-C. R. Whittaker, "Trade Industry and the Urban Economy", *The Cambridge Ancient History (CAH) 13*, Cambridge 1998, 312-337.

εντατικοποιείται. Η ίδρυση πόλεων στο πλαίσιο της προβολής του ονόματός του θα έφερνε στον Ιουστινιανό δόξα και θα σφράγιζε την εποχή του, μέσω των έκτακτων όμως αυτών επιβαρύνσεων η οικονομική κατάσταση του κράτους επιδεινώθηκε. Παρά επομένως τις μεμονωμένες περιπτώσεις οικονομικής άνθησης και ανάκαμψης η σταδιακή αποδυνάμωση της συνοριακής προστασίας και η εξάντληση των οικονομικών πόρων του κράτους οδήγησε αναμφισβήτητα σε μία γενικότερη καταστροφή των πόλεων³²⁴. Κυρίως όμως διαταράχθηκε η ισορροπία μεταξύ πόλεων και κεντρικής διοίκησης, όταν καταργήθηκε το σύστημα των αυτοδιοικούμενων πόλεων ως ενδιάμεσων αρμοδίων αρχών³²⁵.

Ρωμαϊκός νόμος-ελευθερία

Με τις εξελίξεις του μοναρχικού θεσμού επί των τελευταίων Αντωνίνων (130-180)³²⁶ το παλαιό πολιτικό και κοινωνικό σύστημα κατέρρευσε επιφέροντας μεταβολές στις δομές του ρωμαϊκού κράτους, στο επιτόπιο διοικητικό σύστημα αλλά και στα πολιτειακά ήθη. Το μετριοπαθές μοναρχικό καθεστώς της περιόδου της Ηγεμονίας μετατράπηκε σε Δεσποτεία· η νέα αυτή μορφή απολυταρχικού καθεστώτος, η οποία εγκαθιδρύθηκε σταδιακά από την εποχή του Σεπτιμίου Σεβήρου (193-211),³²⁷ απαιτούσε την ολοκληρωτική υποταγή των ήπικρών. Επί Διοκλητιανού οι βαθιές μεταβολές της ρωμαϊκής τάξης πραγμάτων οριστικοποιούνται εντός των αντιστοιχών θεσμικών πλαισίων σηματοδοτώντας την επόμενη μεγάλη τομή στην εξέλιξη του ρωμαϊκού κράτους. Η ιδεολογία της εξουσίας, η οποία προβλήθηκε από τον Διοκλητιανό, αποσκοπούσε αφενός μεν στην εξάρτηση από τον αυτοκράτορα μίας πολύκλαδης υπαλληλικής ιεραρχίας, πολιτικής και στρατιωτικής, κεντρικής και επαρχιακής, αφετέρου δε στην κρατική παρέμβαση στον τομέα του δικαίου. Έκτοτε ο αυτοκράτορας, ό πάντων τούτων έφορός τε και πρύτανις³²⁸ απετέλεσε

324. M. L. Rautman, "The Decline of Urban Life in Sixth Century Sardis", στον τόμο, *The 17th. International Byzantine Congress 1986. Abstracts of Short Papers*, Baltimore. 285.

325. Βλ. για την παρακμή των πόλεων H. W. G. Liebschuetz, *The Decline and Fall of the Roman City*, Oxford 2001· J. Rich, *The City in late Antiquity*, London-N. York 1992· L. Lavan, "The late Antique City. A Bibliographic Essay", στον τόμο, *Recent Research in Late Antique Urbanism* ed. Cavan Portsmouth R. I., 2001, 9-26.

326. Imp. Caesar T. Aelius Hadrianus Antoninus Augustus Pius (138-161) και Imp. Caesar M. Aurelius Antoninus Augustus (161-180).

327. Imp. Caesar L. Septimius Severus Pertinax Augustus (193-211).

328. *Aelii Aristides Smyrnaei quae supersunt omnia*, B. Keil, II *Orationes* XVII –LIII, Berlin 1958, *Εἰς Ρώμην* (14) (XXVI), 90: ... εἰς δὲ τὸν πάντων τούτων ἑφορόν τε καὶ πρύτανιν βλέψας ... τὸν τὴν τελεωτάτην ἔχοντα μοναρχίαν, τυράννου τε κακῶν ἄμοιρον καὶ βασιλέως σεμνότητος μείζονα ...· πρβλ. R. Klein, *Die Romrede des Aelius Aristides*, Darmstadt 1983.

την κυριότερη πηγή δικαίου³²⁹, καθόριζε τη φορολογική επιβάρυνση των υπηκόων του, ήταν ο υπέρτατος αρχηγός του στρατού και της διοίκησης και ασκούσε την εξωτερική πολιτική. Οι περί μοναρχίας αντιλήψεις επομένως εκδηλώνονται όχι μόνον στην οργάνωση της διοίκησης, αλλά και στη διάπλαση του δικαίου. Αντιθέτως όμως προς τα ρωμαϊκά πρότυπα ο αυτοκρατορικός θεσμός δεν στερείται πλέον πολιτειακής βάσης, όταν μέσα από τα νομοθετικά κείμενα καθίσταται σαφές ότι ενέργειες αποδέσμευσης της πολιτικής εξουσίας από περιορισμούς θα υπονόμευαν το ίδιο το αυτοκρατορικό αξίωμα. Έτσι σύμφωνα με ερμηνεία η οποία μπορεί να αναχθεί σε χωρίο του Παύλου³³⁰ ήδη από την εποχή των αυτοκρατόρων Σεβήρου και Αντωνίνου σε διάταξη που περιλήφθηκε στις Εισηγήσεις, διατυπώθηκε ότι οι αυτοκράτορες, αν και εξαιρούνταν των νόμων, εν τούτοις συμμορφώνονταν με αυτούς³³¹. Στο ίδιο πνεύμα του κειμένου των Εισηγήσεων κινείται και η διάταξη των αυτοκρατόρων Θεοδοσίου Β' και Βαλεντινιανού Γ' η οποία επαναλαμβάνεται στον Ιουστινιάνειο κώδικα [C. 1. 14. 4 (429)].³³² Η διάταξη αυτή αποκαλύπτει όχι μόνον έναν εκούσιο περιορισμό των αυτοκρατόρων αφορώντας σε συγκεκριμένες περιστάσεις αλλά αποτελεί και μία διακήρυξη της αυθεντίας των νόμων. Ο ίδιος ο Ιουστινιανός διατύπωσε την άποψη ότι τίποτα δεν είναι τόσο αξιο σέβασμού όσο η εξουσία των νόμων που διευθετεί όλα τα θεία και τα ανθρώπινα και αίρει κάθε

329. Με την υπέρτατη εξουσία, η οποία του απονεμόταν με τη *lex de imperio*, ο ηγεμόνας είχε το δικαίωμα να εκδίδει διατάξεις, οι οποίες είχαν τη δύναμη του νόμου βλ. Δ. Γκόφας, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου Ια*, Αθήνα-Κομοτηνή 1986, 148. Ο όρος *constitutiones* πρωτοεμφανίζεται τον 1^ο μ.Χ. αιώνα και γενικεύεται τον 2^ο μ.Χ. Από τον 2^ο μ.Χ. αιώνα, εποχή κατά την οποία ο ηγεμόνας περιβλήθηκε την απόλυτη νομοθετική εξουσία, οι *constitutiones* απέκτησαν γενική και καθολική ισχύ νόμου. Γ. Πετρόπουλος, *Ιστορία και Εισηγήσεις του Ρωμαϊκού Δικαίου Ι/ΙΙ*, Αθήνα 1944, 120. Ήδη όμως, πριν αποκτήσει νομοθετική εξουσία ο ηγεμόνας επιδρούσε στη διάπλαση του δικαίου με την έκδοση διαφόρων διοικητικών πράξεων Gai., *Inst.* 1. 5: ... *constitutio principis est quod imperator decreto vel edicto vel epistula constituit*.

330. PS 4. 5. 3: ...*eum enim qui leges facit pari maiestate legibus obtemperare convenit* [Pauli *sententiae receptae* (FIRA II 317-386)]. Arist. *Pol.* 1318b 39-40: ...*ἡ γὰρ ἐξουσία τοῦ πράττειν ὃ τι ἂν ἐθέλῃ τις οὐ δύναται φυλάττειν τὸ ἐν ἐκάστῳ τῶν ἀνθρώπων φαῦλον...*

331. *Inst.* 2. 17. 8: ... *haec divi quoque Severus et Antoninus saepissime rescripserunt: licet enim inquit: legibus soluti sumus, attamen legibus vivimus*. προβλ. C. 6. 233. 3 (232): ... *Licet enim lex imperii sollemnibus iuris imperatorem solverit, nihil tamen tam proprium imperii est, ut legibus vivere ...*

332. C. 1. 14. 4 (429): ... *αποτελεί δήλωση αντάξια της μεγαλειότητας του βασιλεύοντος η διακήρυξη από μέρους του ηγεμόνα ότι δεσμεύεται από τους νόμους τόσο πολύ η εξουσία μας εξαρτάται από την εξουσία των νόμων και πραγματικά είναι μεγαλύτερο από την εξουσία να υποτάσσεται ο ηγεμόνας στους νόμους. Και με την δημοσίευση του παρόντος διατάγματος καθιστούμε γνωστό αυτό που αρνούμεθα να επιτρέψουμε στον εαυτό μας.*

αδικία.³³³ Αναδιατυπώνοντας δε την παραπάνω περικοπή των Πανδεκτών (1. 3. 31) στην ελληνική γλώσσα την αποτύπωσε στη Νεαρά 105 (2. 4) καθιερώνοντας τον αυτοκράτορα ως έμψυχο νόμο³³⁴ και την εξουσία του ως διηνεκή ύπατεια πᾶσι πόλεσι τε καὶ δήμοις καὶ ἔθνεσι. Η πολιτική εξουσία υποπίπτει στην αρχή του νόμου³³⁵ αφού ο βασιλεύς δεν μπορεί να πράξει τίποτα κατ'αὐθεντίαν παραβιάζοντας τους νόμους³³⁶.

Στο ίδιο πλαίσιο προς επίρρωση της απολυταρχίας³³⁷ ως αγαθής μοναρχίας³³⁸, ως αρίστης μορφής πολιτεύματος, τονίζεται και η εκ θεού “εγκατάσταση” της βασιλείας³³⁹. Το γεγονός αυτό απετέλεσε έναν επιπλέον περιοριστικό παράγοντα της εξουσίας. Η αξίωση των ανθρώπων για ελευθερία αντιπροσωπεύεται πλέον από τη μορφή εκείνη εξουσίας, η οποία θέτει ως κατευθυντήρια γραμμή των ενεργειών της τη φιλανθρωπία³⁴⁰ αποτρέποντας τον κίνδυνο της δουλείας³⁴¹ και ανυψώνοντας ηθικά τον άνθρωπο³⁴².

Επί της ουσίας όμως η πολιτική θεωρία κατά την περίοδο της Ύστερης

333. *Deo auctore* 1 (*Corpus Juris Civilis* I, D. 13 επ.).

334. N. 105, 507, 7-10: ... πάντων δὲ δὴ τῶν εἰρημένων ἡμῖν ἡ βασιλέως ἐξηρήσθω τύχη, ἥ γε καὶ αὐτοὺς ὁ θεὸς τοὺς νόμους ὑπέθηκε νόμον αὐτὴν ἔμψυχον καταπέμψας ἀνθρώποις.

335. N. 109, 517, 12-14: ... ὥστε καὶ τὰς νομοθεσίας τὰς ἡμετέρας ἐκείθεν ἡρτῆσθαι προσήκει καὶ εἰς αὐτὴν ἀφορᾶν καὶ ταύτην αὐτὴν ἀρχὴν τε εἶναι καὶ μέσση καὶ πέρας ...· πρὸβλ. ...· *Dio.Chrys.*, *Or.* 3. 43: ... ὁ δὲ νόμος βασιλέως δόγμα ...· *Synes.*, *De regno*, 15, 7: ... βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος ...

336. *Lydi*, *De mag.*, 10, 1-4: ... καὶ μηδὲν μὲν κατ'αὐθεντίαν ἔξω τῶν νόμων πράττειν ...·

337. *Synes.*, *De regno* 15, 8: ... ἡ δὲ ἐξουσία κοινὴ τίς ἐστίν ὕλη. Η οὐσία ὅλων των απολυταρχικῶν μορφῶν εξουσίας εἶναι ἡ μοναρχία. Ανάλογα δε με τον τρόπο ἀσκησης ἡ μοναρχία χαρακτηρίζεται ὡς βασιλεία ἢ τυραννίς, ὡς ἀγαθὴ δηλ. μοναρχία ἢ φαύλη. Βλ. *Synes.*, *De regno* 15, 7: ... ὅτι βασιλέως μὲν ἔστι τρόπος ὁ νόμος τυράννου δὲ ὁ τρόπος νόμος.

338. *Ael. Arist.*, *Eis Rōmēn* 90: ... τὸν τὴν τελεωτάτην ἔχοντα μοναρχίαν, τυράννου τε κακῶν ἄμοιρον καὶ βασιλέως σεμνότητος μείζονα· N. 30, 224 9-10: ... τὴν τοῦ φιλάτου Καίσαρος ἡμῖν ἐπώνυμον τοῦ δόντος ἀρχὴν ἀγαθὴν τῇ καθ' ἡμᾶς μοναρχίᾳ.

339. N. 73, 364, 22· N. 86, 419, 19.

340. N. 163, 749, 18-20: ...φιλανθρωπία ...πρὸς ἔλεον τρέχουσα καὶ χρεῶν τοὺς δεομένους ἐλευθεροῦσα δυσκόλων· *Them.*, *Or.* 1, 12, 15-17: ...ἀλλ' ὅμως οὕτω ἔχουσα τὴν φιλανθρωπίαν οὐχ ὑφορᾶται, ἀλλὰ καὶ σεμνύνεται τῷ ὀνόματι ὡς οἰκεῖον τι ἐξευροῦσα ...· *Or.* 1, 15, 16: ... ὁ δὲ φιλανθρωπία κρατῶν ὀρθῶν ἀπάντων καὶ ἠϋξημένων.

341. *Them.*, *Or.* 1, 16, 9: οὐδὲ γὰρ τοὺς ἀρχομένους ἅπαντας δούλους ὑπολαμβάνει τε καὶ ποιεῖ.

342. *Them.*, *Or.* 15, 282, 7: ... ἀρετῶσι δὲ λαοὶ ὑπὸ τῶν ἀγαθῶν βασιλέων...· *Or.* 1, 61, 1: ... ἀλλὰ καὶ τοὺς πεπτωκότας ἐγείρειν, ἵνα, καθ' ὅσον αὐτῷ δύνανται, εὐδαιμόνων εὐδαιμονέστερος ᾗ ...· *Or.* 7, 146, 22: ...ἀντὶ μοχθηροῦ πολίτην χρηστὸν ἀποφῆνας...· *Or.* 19, 330, 2-4: ... καὶ παραλαβὼν οἴκοι τὸν ἄνθρωπον οὕτω παιδεῦσαι καὶ ἡμερῶσαι ὥστε ἀντὶ κακοῦ πολίτου χρηστὸν ἄνθρωπον ἀποφῆναι.

Αρχαιότητας αναπαράγει έννοιες και ιδέες που έχουν τη ρίζα τους στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Ειδικότερα η ιδέα της πολιτικής τέχνης³⁴³, η οποία αποτελεί βασικό εννοιολογικό εργαλείο του Αριστοτέλη³⁴⁴ στη θεωρία του περί πόλης-κράτους, εμπεριέχει την έννοια της κυριαρχίας επί ελευθέρων και ίσων³⁴⁵. Σε μία κοινωνία όμως, όπου δεν υφίσταται ίση μεταχείριση των υπηκόων, ούτε σύμμετρη διανομή των αγαθών παρά τις διακηρύξεις των αυτοκρατόρων μέσα από την νομοθεσία³⁴⁶, η δικαιοσύνη αποτελεί σταθερή και διηνεκή βούληση της πολιτικής ηγεσίας³⁴⁷ να απονείμει στον καθένα το δίκαιο που του αντιστοιχεί³⁴⁸ εντάσσοντας τον στη ρωμαϊκή τάξη πραγμάτων, υποτάσσοντάς τον δηλαδή στο ρωμαϊκό νόμο³⁴⁹.

Σύμφωνα με τον Κικέρωνα η ελευθερία κάθε ρωμαίου πολίτη, η οποία εντοπίζεται στην υποταγή του στο ρωμαϊκό νόμο, συνιστά και την καθολική ελευθερία, την *communis libertas*³⁵⁰. Στο ίδιο πλαίσιο μερικούς αιώνες αργότερα επί Ιουστινιανού η αρχή της υποταγής στο νόμο³⁵¹, ή εκ του νόμου δεδομένη ελευθερία³⁵², οδήγησε στην αντίληψη της πολιτικής ελευθερίας

343. Them., Or. 15, 271, 11-14: ... ἀλλ' ἡ ἀνθρωποκρατικὴ αὕτη τέχνη, ἣν βασιλικὴν τε καὶ πολιτικὴν χρῶν ὀνομάζειν, ζῶντος ἐπιμελείαν ἔχει πολυπλοκωτέρου ἢ τὰ θρέμματα.

344. Arist. Pol. 1268b 37· πρβλ. M. Gelzer, "Gibt es eine klassische Form in der politischen Entwicklung?" στον τόμο, *Kleine Schriften III*, Wiesbaden 1964, 3-12, ειδικότερα 4.

345. Βλ. Them., Or. 1, 15, 10, όπου τίθεται η διαφορά μεταξύ ενός εκ φύσεως ελεύθερου και ενός δούλου· Or. 9, 187, 11: ...καὶ ὅτι ἄλλο μὲν ἐλευθέρων ἄρχειν, ἄλλο δὲ οἰκετῶν, καὶ τὸ μὲν ἀρετῆς ὑπεροχή, τὸ δὲ τύχης πλεονεξία.

346. N. 30, 145, 3: ... ἀλλὰ πᾶσιν ἐν ἴσῳ τὰ τῶν ἡμετέρων ἔσται νόμων ...

347. N. 1 pr., 6-12: ... ἐνησχολημένοις ἡμῖν περὶ τὰς ἀπάσης τῆς πολιτείας φροντίδας ... N. 86, 419, 25: ... πᾶσαν τιθέμεθα σπουδὴν ..., 6, 36, 9-11: ... μεγίστην ἔχομεν φροντίδα ...

348. N. 150, 749, 18-21: Τὸ ἴσον ἐκάστῳ νέμουσα καὶ τῶν ἀλλοτρίων οὐκ ἐφιεμένη ... ἀσφαλῶς καὶ τὸ πολίτευμα διασώζειν καὶ τὸν ἀνθρώπινον καλῶς διακυβερνᾶν βίον. Πρβλ. Plat. Rep. I 331d-e: Λέγε δὴ, εἶπον ἐγώ, σὺ ὁ τοῦ λόγου κληρονόμος, τί φῆς τὸν Σιμωνίδην λέγοντα ὀρθῶς λέγειν περὶ δικαιοσύνης; "Ὅτι, ἡ δ' ὅς, τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἐκάστῳ ἀποδιδόναι δίκαιόν ἐστι· τοῦτο λέγων δοκεῖ ἔμοιγε καλῶς λέγειν· βλ. Σιμωνίδης 642 σελ. 319 D. L. Page, *Poetae Melici Graeci*, Oxford 1962·

349. N. 1 4-11: ... ὑπακούοιεν ἔχοιεν ἐλευθερίαν ... ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων γενόμενοι πολιτείαν

350. Cic., Verr., 1. 7· 1. 13· 3. 66.

351. Dio. Chrys., Or. 14. 8: ... οὐκ οὐκ τὸ μηδενὸς ἀνθρώπων ὑπακούειν οὐδὲν τὸ πράττειν ὅτι ἂν τις ἐθέλῃ ἐλευθερίαν ἔτι φήσουσιν εἶναι ... Them., Or. 1, 15, 21: ... οὐτε βασιλεὺς ἀληθῶς ὃ μηδεὶς ἐλεύθερος ὑπακούει ... Or. 1, 15, 10: ... βουλομένων γὰρ οὐ φοβουμένων ἡγεῖται, βασιλεία δὲ ἐκούσιόν τι καὶ οὐ βίαιον ... Or. 1, 15, 14: ... ζητεῖ δὲ οὐδεὶς ὃ φοβήσεται, ἀλλ' ὃ φιλήσει ... Or. 1, 15, 15: ... ὁ μὲν δὴ τῷ φόβῳ μέγας κυφάντων ὑπερέχει καὶ οὐκ ἔστι μέγας.

352. N. 54 pr., 306, 35-36.

ως εκούσιας υπακοής στο ρωμαϊκό νόμο³⁵³. Έτσι η πολιτική αρετή που διακρίνει τον άνθρωπο συνοψίζεται ως φροντίδα του κοινοῦ συμφέροντος, της κοινής δηλαδή ελευθερίας όταν οι υπήκοοι και εκείνοι που βρίσκονται στην Ανατολή και εκείνοι που βρίσκονται στην Δύση αλλά και εκείνοι που είναι εγκατεστημένοι στη Λιβύη και την Ιλλυρίδα³⁵⁴, όλοι δηλ. εκείνοι που υποτάχθηκαν στο ρωμαϊκό νόμο και τώρα απολαμβάνουν την ελευθερία με τη βοήθεια του θεού, πράττουν, ζουν και πολιτεύονται σύμφωνα με την έννομη τάξη³⁵⁵ ανταποκρινόμενοι με συνέπεια στις υποχρεώσεις τους έναντι του κράτους³⁵⁶. Όταν επομένως η πολιτειακή οργάνωση βασίζεται σε νομικές αρχές και κανόνες³⁵⁷ τότε η ελευθερία των ανθρώπων, η κοινωνική δηλαδή ειρήνη και η ασφάλεια της συμβίωσης εξασφαλίζεται, συνίσταται δε στην τῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων ἀρμονία³⁵⁸. Η παραπάνω συμφωνία μεταξύ κράτους και υπηκόων, βάσει της οποίας επιχειρείται μία εξομάλυνση των κοινωνικών διαφορών και εντάσεων³⁵⁹ εγγυάται σχετικές ελευθερίες και δικαιώματα των διοικουμένων έναντι της κρατικής εξουσίας σε μία κοινωνία, όπου η ατομική ελευθερία έχει παύσει προ πολλού να αποτελεί μία υπολογίσιμη παράμετρο³⁶⁰.

Λέξεις κλειδιά: *Libertas, liberalitas, civitas, res publica, iustitia, princeps, auctoritas, gentes, coloniae, municipia, oppida, civitates graecae, ius legationis, patronatus, ius iurandum, dominium populi Romani vel Caesaris, foedera, dicio, tutela, fides, deditio, pax Augusta, milites, curia*, αυτονομία, ελευθερία, εύνοια, φιλία, πίστις, μέριμνα, φιλανθρωπία, αγαθή μοναρχία, βασιλεία, μητροπόλεις, πόλεις, κώμαι, κοινότητες, έθνη, αριστεύειν, πολίτες, βουλευτήρια, νόμος, ειρήνη, ασφάλεια, υπήκοοι, βάρβαροι, στρατός, οικονομία, διοίκηση.

353. N. 1, 4-11: ... ὑπακούοιεν ἔχοιεν ἐλευθερίαν ... ὑπὸ τὴν Ῥωμαίων γενόμενοι πολιτείαν

354. N. 70, 356, 6-8: ... τῶν τε τῆς Ἑώρας τῶν τε τῆς Ἑσπέρας τῶν τε Λιβύης καὶ μὴν καὶ τῶν ἐπὶ τῆς Ἰλλυρίδος, οὐσπερ ἅπαντας ὑφ' ἡμᾶς πεποίηκεν ὁ θεός, καὶ οὕτω τῆς ἐλευθερίας ἀπολαῦσαι

355. N. 24, 191, 27-29.

356. N. 8, 74, 5-10: ... μετὰ πάσης εὐγνωμοσύνης τοὺς δημοσίους ἀνελλιπῶς φόρους εἰσάγειν καὶ μηδὲ τῆς παρὰ τῶν ἀρχόντων ἀνάγκης δεῖσθαι, ἀλλ' οὕτως εὐγνωμόνως ἑαυτοὺς παρέχειν ...· C.Th. 1. 2. 9. (385): ... Circa omnes igitur par atque aequalis inlationis forma teneatur δια πάντας λοιπόν ἴση καὶ ομοία θα ἰσχύει διάταξη εισφοράς· C.Th. 11. 1. 20 (385)· C. 10. 16. 7 (Karayannopoulos, *Finanzwesen*, 26).

357. Βλ. για το θέμα αυτό S. Brassloff, *Sozialpolitische Motive in der römischen Recht-entwicklung*, Wien 1933.

358. N. 8, 74, 23-40.

359. Βλ. O. Stammer, "Gesellschaft und Politik", στον τόμο, *Handbuch der Soziologie*, Stuttgart 1956, 530 έπ.

360. M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, München 1971, I, § 46 IV 5.

ZUSAMMENFASSUNG

D. P. KARABOULA: Principatus et Libertas. Dominatus et Libertas. *Das Verständnis der Freiheit im Laufe der Entwicklung der Stadt vom Völkerrechtssubjekt zur territorialstaatlich aufgefasste Verwaltungseinheit*

Der Begriff *libertas*³⁶¹ gehört seinem Wesen nach der Zeit der Republik an und hat immer innepolitischen Sinn. *Res publica-civitas* ist für den Römer die Gestaltwerdung der *libertas*-Idee im geschichtlichen Raum. Sie ist das "gemeine Interesse", an dem einer um so lebhafteren Anteil nimmt, als er mit Glücksgütern gesegnet ist; *libertas* bedeutet d.h. "Herrschaft durch das Volk" (*populus*). Die der *libertas*-Vorstellung entsprechenden Begriffe verfallen in den inneren Unruhen seit der Gracchenzeit der Zersetzung. Caesar durchbricht den Magistraturgedanken –allerdings unter Meidung der *libertas*-Parole. Octavian, knüpft formell an die alte *res publica* und *libertas*-Vorstellung an. Die *pax-Augusta* schläfert das alte *libertas*-Bewusstsein ein. Im Prinzipat wird *libertas* als Wert problematisch, daher nicht mehr als Aufgabe empfunden. Im späteren Prinzipat und Dominat bedeutet *libertas* "Herrschaft für das Volk".

Wenn man also an den Anfang der Existenz des römischen Staatswesens (*res publica-civitas*) denkt, rückt der personale Charakter des Staates in den Vordergrund, der sich im *populus* spiegelt. Dieser personale Charakter des römischen Staates zeigt sich am deutlichsten im Geltungsbereich des römischen Rechts: Es ist an den personalen Bereich des römischen Bürgers, nicht den territorialen Bereich des römischen Territoriums gebunden. Die äußere Geschichte der Republik führt in einem progressiven Prozeß vom Stadtstaat zum *Imperium Romanum*, einen Vielvölkerstaat, in dem jeder Einwohner eine mehrfache Identität besaß. Ein jeder war Bürger seiner Stadt und Angehöriger seines Volkes, das sich durch Sitte, Religion und Sprache definierte. Darüber bildete das politische Römertum die Klammer, die alle Völkerschaften im Reich zusammenhielt. Die Völker waren zu Römern geworden, indem ihre Länder durch Bündnis oder Unterwerfung einverleibt worden waren. Erst die *constitutio Antoniniana* des Jahres 212 hat den Schritt vollzogen, der die Endstufe vom römischen Gemeindestaat zum Reichstaat bedeutete, indem alle Reichsbewohner in die *civitas Romana* aufgenommen wurden.

361. H. Kloesel, "Libertas", Dissertation, Breslau 1935, 158, 59, 60, 72, 79.

Die Neuordnung der Verwaltung unter Diokletian beseitigte die Reste der alten *poleis*. Die letzten Indizien einer politischen *polis* bzw. freien *polis* sind in der hohen Prinzipatszeit zu suchen, in der Zeit vom Ende des 1. Jhd. bis zum Anfang des 3. Jhd. Wie die *libertas* in dieser Zeit ein *privilegium* ist, so ist es auch ein *privilegium* der *polis*, ihren *polis*-Charakter behalten zu dürfen. Die scheinbar garantierte, in Wahrheit prekaristische *libertas* einzelner Städte ist dabei nur ein Privileg unter vielen anderen möglichen, um die die Städte wetteiferten. Im Territorialstaat sind die ehemals souveränen *poleis* spätestens im 6. Jh. auch ihrer inneren Autonomie entkleidet und müssen ab dieser Zeit lediglich als räumliche Gliederungen einer rechtlich der Idee nach einheitlichen Herrschaft mit territorialem Geltungsbereich aufgefaßt werden, wobei eine einheitliche Gerichtsgewalt über einen räumlich bestimmten Sprengel waltet. Katalysator dieser Entwicklung ist die Kaisergewalt, welche die Civitität als das Privileg gestaltender Teilhaber am römischen Staat zu einem einheitlichen Untertanenverhältnis über die Bewohner eines Gebietes nivelliert.

Seitdem die Städte territorialstaatlich aufgefasste Verwaltungseinheiten sind, bestehen die Interessen des absolutistischen Staates in der Einheit und Geschlossenheit des Reiches, die durch die Fähigkeit des Staates, zu befehlen und seine Befehle durchzusetzen erreicht wird. Die Herstellung des Rechtsstaates, die Herstellung der durch Recht und Gesetz gefestigten Ordnung ist mit der Bewahrung der Freiheit des Staates bzw. der Untertanen, das heißt mit der Sorge für das Wohlbefinden der im ganzen Reich in die *civitas Romana* aufgenommenen Bürger, gleichzusetzen. Durch die Schaffung fester äußerer Formen, durch die Konsolidierung der Staatsgewalt versucht der Staat die innere Haltlosigkeit des Sozialgefüges zu überwinden, die Freiheit durchzusetzen. Die Freiheit wird als lebensnotwendig für den Staat betrachtet. In einem unfreien Staat werden nämlich die Gleichheit der Bürger vor dem Gesetz und das Recht im Rahmen einer festgelegten Ordnung nicht bloß zu existieren, sondern auch ihre Existenz durch die Anteilnahme am politischen Geschehen zu rechtfertigen, als Wesenselemente des Staates nicht gewahrt. Die Gesetze drücken einerseits die echte Not aus, die die Menschen zu einer Existenz in und durch Staatlichkeit veranlaßt, andererseits die Fähigkeit des Staates, sich jeweils den Aufgaben und Zielen zu stellen, die die augenblickliche Lage erfordert.

Während also früher für den Einzelnen die Stadt das staatliche Ordnungsgefüge war, das ihn in erster Linie anging, beschränken sich die Interessen der Bürger nicht mehr auf die Angelegenheiten der eigenen Städte, sondern sie fungieren als Teilhaber der öffentlichen Sache, des Gemeinvermögens, und schaffen die erwünschte harmonische Einheit im Staat, indem sie ihre Steuerpflicht erfüllen, da im Grundsatz die Steuererhebung die Bedürfnisse

AKAΔHMIA AΘHNΩN

der Steuerzahler zu befriedigen zum Ziel hat. Es gibt keine Freiheit bzw. kein Vorhandensein einer Rechtsordnung ohne den Schutz der Waffen, keinen militärischen Schutz ohne besoldeten Dienst, keinen Sold ohne Steuern und Tribut. Die Tribute sind der freiwillige Beitrag zur gemeinsamen Sicherung der Freiheit der Untertanen, die die im Reich gegründete Rechtsordnung mit Hilfe der Waffen gewährleistet. Der Staat ergibt sich in der Tat als die zwangsweise Gewährleistung der Gegenseitigkeit unter den Mitbürgern, wobei die Entrichtung der Steuern die Freiwilligkeit verlangt. Ist überhaupt keine Bereitschaft vorhanden, die notwendigen finanziellen Opfer zu bringen, dann vermag die Staatlichkeit den Mangel an Spontanität nicht mehr zu kompensieren. Während also der Staat sich als der Niederschlag des allgemeinen Willens erweist, versteht sich das Staatsvolk als die durch den grundsätzlich freiwilligen Unterwerfungsakt unter die rechtlich determinierte Herrschaft des Kaisers gebildete historisch-politische Gemeinschaft.

Schlüsselwörter: Poleis-Städte, Herrscher, Bürger, Patronatsidee, Obereigentum, Autonomie, Gleichberechtigung, Wettkampf, Bündnisse, Provinz, Imperium, Wohltat, Wohlwollen, Liebe, Treue, Güte, Frieden, Freundschaft, Freiheit, Herrschaft, Knechtschaft, Reichsbewußtsein, Hoheitsgebiet, Kaisertum, Untertanen, Barbaren, Völker, Gesetzesordnung, Magistrate, Militärwesen, Finanzwesen, Verwaltung.

AKAΔHMIA AΘHNΩN

